

ΜΕΛΕΤΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΥΜΒΩΝ ΒΡΑΝΑ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Τὸ 2015 συνεχίστηκαν γιὰ δεύτερη συνεχῆ χρονιά οἱ ἐργασίες τοῦ πενταετοῦς προγράμματος μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν προϊστορικῶν Τύμβων Βρανᾶ Μαραθῶνος, οἱ ὁποῖοι ἀνεσκάφησαν ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο. Ἡ μελέτη διεξήχθη ὑπὸ τῆ διεύθυνση τῆς ὁμότιμης καθηγήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κυρίας Μαρίας Παντελίδου Γκόφα, καὶ τοὺς μόνιμους ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες τοῦ προγράμματος, ἀρχαιολόγους Gilles Touchais¹, Ἄννα Φίλιππα-Touchais² καὶ Νικόλα Παπαδημητρίου³. Παραθέτουμε παρακάτω τὶς ἐπὶ μέρους ἐκθέσεις τῶν συνεργατῶν τοῦ προγράμματος.

1. ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΜΕ ΟΣΤΡΑΚΩΝ ΕΚ ΤΩΝ ΕΠΙΧΩΣΕΩΝ ΤΟΥ ΤΥΜΒΟΥ Ι

A. Φίλιππα-Touchais, A. Μπαλιτσάρη

Γενικὲς παρατηρήσεις

Τὸ 2015 μελετήθηκαν 17 ὁμάδες⁴ κεραμικῆς, προερχόμενες, σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις τοῦ ἀνασκαφέως Σπ. Μαρινάτου, εἴτε ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῶν τάφων εἴτε ἀπὸ περιορισμένες διερευνητικὲς τομὲς σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Τύμβου Ι. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ὀστράκων ἀνέρχεται

-
1. Ὁμότιμος καθηγητὴς Πανεπιστημίου Paris 1 Panthéon-Sorbonne.
 2. Συνεργάτης Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.
 3. Ἐπιμελητὴς Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἐκθεσης.
 4. Στὶς ὁμάδες δόθηκε συμβατικὴ ἀρίθμηση (1-17).

σέ 500 περίπου, από τα όποια 250 τουλάχιστον είναι με βεβαιότητα μεσοελλαδικά, ενώ πολλά από τα χονδροειδή που θεωρήσαμε αρχικά αδιάγνωστα είναι πιθανότατα ΜΕ. Υπάρχουν επίσης όρισμένα όστρακα διαφόρων άλλων περιόδων: ελάχιστα πρωιμότερα (Τελικής Νεολιθικής ή Πρωτοελλαδικής περιόδου) και περίπου 45 μεταγενέστερα (περίπου 25 ΥΕ και 20 ιστορικών και μεταγενέστερων χρόνων). Η κατάσταση διατήρησης των όστράκων είναι γενικώς πολύ κακή: στην πλειονότητά τους είναι μικροῦ μεγέθους, πολύ φθαρμένα και ως εκ τούτου αρκετά από αυτά αδιάγνωστα.

Οί περισσότερες ομάδες όστράκων παρουσιάζουν ενδιαφέρον επειδή δίνουν συμπληρωματικά στοιχεία για τή χρονολόγηση, τήν ιστορία και τους συσχετισμούς των τάφων. Όσο για τα ίδια τα όστρακα, παρά τὸ γεγονός ότι είναι πολύ άποσπασματικά και δυσδιάγνωστα, εμπλουτίζουν σημαντικά τή γνώση μας για τήν τεχνολογία και τήν τυπολογία άγγείων τα όποια δὲν αντιπροσωπεύονται στα κτερίσματα των τάφων.

Α. Όστρακα από τὸ έσωτερικό των τάφων του Τύμβου Ι

Τάφος 1

Από τὸν τάφο 1 προέρχονται δύο ομάδες όστράκων (1, 8). Η πρώτη περιλαμβάνει σύμφωνα με τις ένδείξεις «όστρακα έξωθεν καλυπτηρίων πλακῶν», ενώ ή δεύτερη «όστρακα επίχωσης δυτικής πλευρᾶς τάφου 1 (είσοδου)». Η δεύτερη είναι πιὸ ενδιαφέρουσα επειδή, σύμφωνα με τὸ ανασκαφικό ήμερολόγιο, προέρχεται από τήν επίχωση κάτω από τὸ δάπεδο του τάφου. Τὸ μοναδικό διαγνωστικό άγγείο είναι ένα Γκρίζο Μινυακό κύπελλο με λαβές κάθετα πάνω στο χείλος (σχ. 1, 8/2-3). Ανήκει σέ τύπο γνωστό στον Βρανᾶ από δύο τουλάχιστον άγγεία του τάφου 2⁵, χρονολογούμενα, σύμφωνα με παράλληλα από τα Πευκάκια,

5. Άγγεία MM 3 και MM 4, κυρίως όμως MM 8, βλ. ΠΑΕ 2014, 52-53 και εικ. 10, όπου και ή συζήτηση για τή χρονολόγηση.

στό πρώτο μισό τῆς ΜΕ ΙΙ. Πάντως τὸ ἀγγεῖο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι προγενέστερο τῶν ὑπολοίπων ἀγγείων τοῦ Τύμβου Ι.

Τάφος 1α

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου αὐτοῦ προέρχεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μιὰ ομάδα (13) μὲ ἔνδειξη «τάφος 2, τύμβου προγενέστερος». Μὲ βάση τὶς ἡμερομηνίες στὸ ἀνασκαφικὸ ἡμερολόγιο Μαρινᾶτου φαίνεται ὅτι ὑπάρχει κάποιος λάθος στὴν ἔνδειξη καὶ ὅτι ἡ ομάδα συνδέεται πιθανῶς μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς «προτυμβικῆς» ταφῆς 1α δυτικά τοῦ τάφου 1⁶. Τὸ μοναδικὸ διαγνωστικὸ ὄστρακο εἶναι ἓνα μικρὸ τμημα χείλους ἀπὸ Γκρίζο Μινυακὸ κύπελλο, ὅμοιο μὲ τὸ κύπελλο (ΜΜ 2) ἀπὸ τὸν τάφο «τῆς βασιλίσσης», χρονολογούμενο στὰ τέλη τῆς ΜΕ Ι ἢ τὶς ἀρχές ΙΙ⁷. Ἐπομένως, ἂν ὄντως τὸ Μινυακὸ κύπελλο συσχετίζεται μὲ τὸν τάφο 1α, τότε ὁ τελευταῖος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι «προτυμβικός». Ὡστόσο δὲν μπορούμε ἀκόμη νὰ συνεχῆζομε ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

Τάφος 2 («τῆς βασιλίσσης»)

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου προέρχονται τρεῖς ομάδες ὄστράκων (6, 7, 17), ἡ πρώτη ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς «νεωτέρας» ταφῆς⁸ καὶ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ὑποκείμενης ἐπίχωσης, ἡ δεύτερη ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς κύριας ταφῆς καὶ ἡ τρίτη ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν 11 ἀγγείων τῆς τελευταίας. Ὅλες περιλαμβάνουν λίγα ὄστρακα, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ΜΕ. Δυστυχῶς ἡ ομάδα 6 δὲν παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς νεωτέρας ταφῆς. Τὰ μοναδικὰ διαγνωστικὰ εὐρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ταφὴ αὐτὴ εἶναι ἡμισφαιρικὸ ἀγγεῖο (ΜΜ 13) καὶ ἀγνύθα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπιστεῖ στὸ Μουσεῖο Μαρθῶνος καὶ εἶναι γνωστὰ μόνο ἀπὸ σκαριφήματα στὰ εὐρετήρια τοῦ

6. Μαρινᾶτος ΠΑΕ 1970, 11.

7. ΠΑΕ 2014, 52.

8. Αὐτόθι 41.

Μουσείου. Τα δύο αυτά εύρηματα φαίνεται ότι χρονολογούνται στα ιστορικά χρόνια και ως εκ τούτου πιθανότατα και η νεώτερη ταφή.

Τάφος 3 («τοῦ ἵππου»)

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου προέρχονται τρεῖς ομάδες ὀστράκων (4, 9, 10). Ἡ πρώτη περιλαμβάνει «ὄστρακα περισυλλεγένητα πέριξ καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου 3»⁹, ἡ δεύτερη «ὄστρακα συνοδεύοντα τὸν σκελετὸν τοῦ ἵππου» καὶ ἡ τρίτη «ὄστρακα ἐπιχώσεως». Σὲ ὅλες τὶς ομάδες ὑπάρχουν ὄστρακα ΜΕ ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερων περιόδων (ΓΕ καὶ ιστορικῶν χρόνων).

Τάφος 4

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου αὐτοῦ προέρχονται δύο ομάδες ὀστράκων (3, 5) χωρὶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ πρώτη μὲ ἔνδειξη «ὄστρακα διαταραγμένης ἐπιχώσεως ἐσωτερικοῦ τάφου» καὶ ἡ δεύτερη «τάφος 4 (ἀγγεῖον 2)». Ἡ πρώτη περιλαμβάνει 18 ὄστρακα προϊστορικῶν καὶ ιστορικῶν χρόνων, ὑποδηλώνοντας ὅτι οἱ καλυπτήριες πλάκες καταστράφηκαν νωρὶς καὶ ὁ τάφος ἐπιχώθηκε σταδιακά.

Τάφος 7

Ἀπὸ τὸν τάφο αὐτὸ προέρχεται μία ομάδα ὀστράκων (11) μὲ ἔνδειξη «περισυλλογὴ ὀστράκων ἀπὸ τὴν ἔνδειξη τάφου». Πρόκειται γιὰ 10 χονδροειδῆ θραύσματα ἐκ τῶν ὁποίων 2 ἀνήκουν στοὺς ἀμφορεῖς τοῦ «τάφου» ἢ «κτίσματος» 8 (ομάδα 12), γεγονός πού ἐνισχύει τὸν συσχετισμὸ μεταξὺ τοῦ τάφου 7 καὶ τοῦ «κτίσματος» 8¹⁰.

9. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀνασκαφικὸ ἡμερολόγιο Θέμελη ἕως βάθ. 0.70 μ. Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὸν καθ. Π. Θέμελη γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ἡμερολογίου ἀνασκαφῆς Βρανᾶ.

10. ΠΑΕ 2014, 46.

«Κτίσμα» 8

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου αὐτοῦ προέρχονται δύο ομάδες ὀστράκων (12, 16). Ἡ πρώτη, με ἐνδείξη «ὄστρακα ἐπιχώσεως τάφου 8, 12/6/70»¹¹, περιλαμβάνει πολλὰ θραύσματα πού ἀνήκουν σὲ δύο λαϊμούς ἀμφορέων σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης (σχ. 1. 12/1, 12/2), οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τῆς ΜΕ I ἢ στὴν ἀρχὴ τῆς ΜΕ II, σύμφωνα με παράλληλα ἀπὸ τὰ Πευκάκια¹². Ἡ δευτέρη ομάδα (16), με ἐνδείξη «τάφος 8, 20/06/70»¹³, περιλαμβάνει θραύσματα ἀπὸ δύο ἀκόμη λαϊμούς ἀμφορέων οἱ ὁποῖοι μπορούν νὰ ἀποκατασταθοῦν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου (σχ. 1. 16/1, 16/2). Ἡ χρονολόγησι τῶν ἀγγείων δὲν εἶναι εὐκόλη, ἐπειδὴ ἀποτελοῦν ἕναν τύπο ἀρκετὰ διαχρονικὸ πού ἀπαντᾷ ἀπὸ τὴν πρώιμη ΜΕ II¹⁴ ἕως τὴ ΜΕ III ἢ τὴν ὙΕ I¹⁵. Τὸ θέμα θὰ ἐξεταστῆ περαιτέρω. Παραμένει, ὡστόσο, ἀσαφὲς ποιοὶ ἀπὸ τοὺς τέσσερις λαϊμούς ἀμφορέων πού (σύμφωνα με τὶς ἐνδείξεις) προέρχονται ἀπὸ τὸ «κτίσμα» 8 εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀναφέρει ὁ ἀνασκαφέας¹⁶.

11. Ἡ ἡμερομηνία τῆς ἐνδείξης συμπίπτει με τὴν ἡμερομηνία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου 8 στὸ ἡμερολόγιο Μαρινάτου (12/6/70).

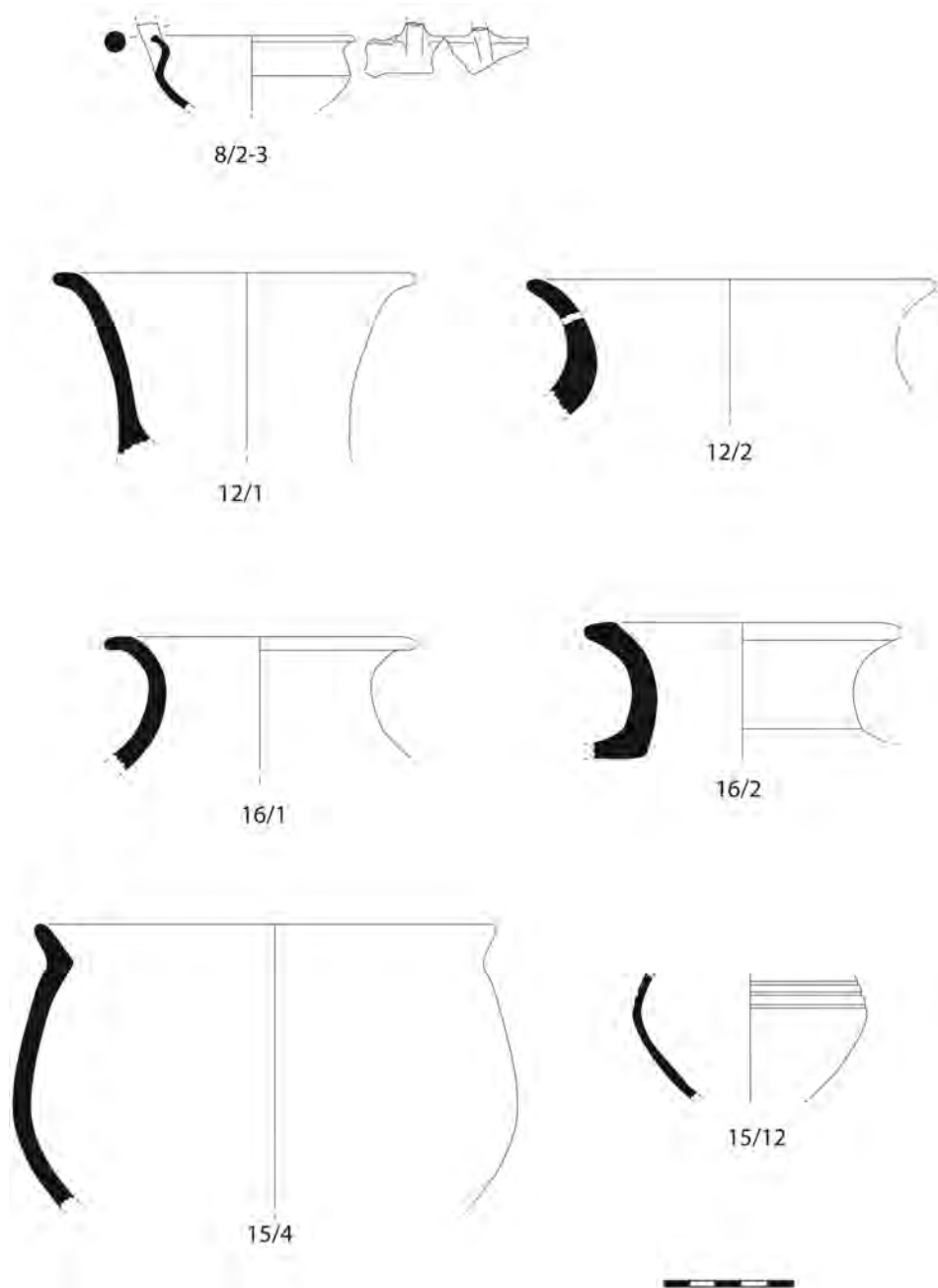
12. J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Peukakia-Magula in Thessalien*, III. *Die mittlere Bronzezeit* (Bonn 1992) πίν. 22: 5-6, πίν. 30: 10-11 (φάση 3, μετάβαση ἀπὸ τὴ ΠΕ III στὴ ΜΕ I), πίν. 62: 6 (φάση 5, τέλος ΜΕ I ἢ ἀρχὴς τῆς ΜΕ II).

13. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἡμερομηνία τῆς ἐνδείξης δὲν συμπίπτει με τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κτίσματος 8 στὸ ἀνασκαφικὸ ἡμερολόγιο.

14. Maran ὁ.π. πίν. 49: 11 (φάση 5), πίν. 80 (φάση 6 πρώιμη); H. Siedentopf, *Alt-Ägina*, IV.2. *Mattbemalte Keramik der mittleren Bronzezeit* (Mainz/Rhein 1991) πίν. 41.

15. S. Dietz, *The Argolid at the transition to the Mycenaean Age. Studies in the chronology and cultural development in the Shaft Grave period* (Copenhagen 1991) εἰκ. 72, σ. 233.

16. ΠΑΕ 1970, 14 καὶ πίν. 17β. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 2014, 46.

Σχ. 1. Μεσοελλαδική κεραμική Τύμβου Ι (κλίμακα 1:4, σχ. Α. Μπαλιτσάρη).

Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ἀπὸ τὸ «κτίσμα» 8 προέρχονται (σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα) τέσσερις λαιμοὶ ἀμφορέων, δὲν ὑπάρχει καμία ἐνδειξη γιὰ τοὺς δύο λαιμοὺς ἀμφορέων ποὺ εἶχαν βρεθεῖ δυτικά τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου¹⁷. Ὑποθέσαμε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει κάποιο λάθος στὶς ἐνδείξεις. Πράγματι, παραβάλλοντας τὶς ἡμερομηνίες τῶν ομάδων μὲ ἐκεῖνες τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἡμερολογίου, διαπιστώσαμε ὅτι οἱ λαιμοὶ ἀμφορέων τῆς ομάδας 12 προέρχονται μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια ἀπὸ τὸ «κτίσμα» 8 (λόγῳ συμπτώσεως τῶν ἡμερομηνιῶν)¹⁸, ἐνῶ οἱ λαιμοὶ ἀμφορέων τῆς ομάδας 16 θὰ μπορούσαν νὰ ταυτίζονται μὲ ἐκείνους ποὺ βρέθηκαν δυτικά τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου ἐπειδὴ συνάδουν οἱ ἡμερομηνίες¹⁹.

B. Ὅστρακα ἀπὸ ἄλλους χώρους τοῦ Τύμβου I

Ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ομάδα ὀστράκων, ἐκτὸς τάφων, εἶναι ἡ ομάδα 15 μὲ ἐνδειξη «δοκιμαστικὴ τάφος δυτικά τάφου 1α τύμβου 1ου (ἐκτὸς κύκλου), 16/06/1970». Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφου φαίνεται ὅτι ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς δυσδιάγνωστης ἐγκατάστασης τῶν τριῶν πλακῶν (μιας ὀριζόντιας καὶ δύο κάθετων) καὶ τῶν δύο λαιμῶν ἀμφορέων (βλ. παραπάνω).

Ἡ ομάδα περιλαμβάνει 70 περίπου ὀστρακα, τὰ περισσότερα προερχόμενα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα καὶ ὀρισμένα ἀπὸ γκρίζα μινυακά, γνωστῶν τύπων στὸν Βρανᾶ. Εἰδικότερα ὁ κάρναρος μὲ τὶς ὀριζόντιες ἐγχαραξεις πάνω ἀπὸ τὴν τροπίδωση (σχ. 1. 15/12) εἶναι ὅμοιος μὲ ἐκεῖνον ποὺ συνόδευε τὸν νεκρὸ τοῦ τάφου 1, χρονολογούμενος πιθανότατα σὲ ἓνα ὄριμο στάδιο τῆς ΜΕ I²⁰. Μεταξὺ τῶν χονδροειδῶν ἀγγείων,

17. ΠΑΕ 1970, πίν. 12β.

18. Βλ. σημ. 11.

19. Ἡ τομὴ ἐξωτερικὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, ὅπου βρέθηκαν δύο λαιμοὶ ἀμφορέων, ἔγινε στὶς 19/06/70 καὶ οἱ λαιμοὶ τῆς ομάδας 16 φέρουν ἡμερομηνία 20/06/70. Ὑπάρχει δηλαδὴ συνάφεια μεταξὺ τῶν ἡμερομηνιῶν αὐτῶν.

20. ΠΑΕ 2014, 49-51 καὶ σχ. 6 (ΜΜ 14).

ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ παρουσία ἑνὸς μικροῦ πιθοειδοῦς ἢ χυτροειδοῦς ἀγγείου (σχ. 1. 15/4) στὸ ὁποῖο συνανήκουν 12 θραύσματα, ἐκ τῶν ὁποίων δύο συγκολλώμενα.

Γ. Τεχνολογικὲς κατηγορίες τῆς ΜΕ κεραμικῆς Βρανᾶ

Παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητά του, τὸ ὑλικὸ τῶν ἐπιχώσεων ἀφ' ἑνὸς δίνει μιὰ ἰδέα τῶν ΜΕ χρηστικῶν, χονδροειδῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν τάφων, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐνισχύει τὴν εἰκόνα ποὺ εἴχαμε σχηματίσει γιὰ τὴ λεπτότεχνη κεραμικὴ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀκέραιων ἀγγείων τοῦ Τύμβου Ι²¹. Συνολικὰ διακρίθηκαν ἑπτὰ κατηγορίες κεραμικῆς μὲ βάση τὴ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τῶν τεχνολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς (σύνθεση καὶ χρῶμα πηλοῦ, ἐπεξεργασία ἐπιφανείας).

1. Χονδροειδῆς κεραμικὴ

Στὴν πλειονότητά τους τὰ ὄστρακα τῆς ἐπίχωσης τοῦ Τύμβου Ι προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα χονδροειδῆ. Διακρίναμε δύο παραλλαγές (1α, 1β), στὴν πρώτη ὁ πηλὸς εἶναι κόκκινος μὲ πολλὰ προσμείξεις καὶ στὴ δεύτερη καστανὸς μὲ λεπτότερες προσμείξεις. Πρὸς τὸ παρόν, ἐλλείψει περισσοτέρων στοιχείων ἀπὸ ἀναλυτικὲς μεθόδους μελέτης, θεωροῦμε ὅτι καὶ οἱ δύο παραλλαγές εἶναι τοπικῆς παραγωγῆς. Τὰ ὄστρακα τῶν χονδροειδῶν ἀγγείων εἶναι συνήθως πολὺ ἀποσπασματικά. Σὲ ἐλάχιστες μόνο περιπτώσεις ὑπάρχουν μεγαλύτερα καὶ συγκολλώμενα θραύσματα, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ μικροῦ πιθοειδοῦς (σχ. 1. 15/4), ὅπου θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ ἀγγεῖο βρισκόταν στὴ θέση του.

2. Λεπτότεχνη κεραμικὴ

Διακρίθηκαν τέσσερις τεχνολογικὲς παραλλαγές (2α-2δ). Ἡ Γκρίζα σιλβωτῆ (Μινύεια), ἰδιαίτερος κοινὴ στὸν Βρανᾶ, ἢ Καστανὴ σιλβωτῆ, ἢ Καστανὴ μὲ ἀμαυρόχρωμο διάκοσμο καὶ ἢ Καστανὴ μονόχρω-

21. ΠΑΕ 2014, 47-49.

μη (plain). Καί οἱ τέσσερις παραλλαγές ἔχουν ὀρισμένα κοινὰ τεχνολογικά χαρακτηριστικά (πηλὸς καθαρὸς, ἀρκετὰ μαλακὸς μὲ λίγη μίκα) καὶ θεωροῦμε πρὸς τὸ παρὸν ὅτι εἶναι τοπικῆς παραγωγῆς.

3. Εἰσηγμένη κεραμική - Αἰγινήτικη

Πρόκειται γιὰ ἀμαυρόχρωμη κεραμική ἀπὸ τὸν χαρακτηριστικὸ, ξανθὸ αἰγινήτικο πηλὸ (μεσόκοκκος, πορώδης μὲ χρυσή μίκα). Ἡ κατηγορία ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὶς δύο πρόχους τοῦ τάφου 2²² καὶ ἕξι συνολικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις. Ὅπως φαίνεται τὰ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα δὲν ἦταν δημοφιλῆ στὸν Βρανᾶ, πιθανότατα ἐπειδὴ δὲν ἐντάσσονταν στὴν τοπικὴ κεραμικὴ παράδοση.

Δ. Συμβολὴ τῆς μελέτης τῶν ὀστράκων στὴ βιογραφία τοῦ Τύμβου Ι

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσα ΜΕ κεραμική, μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῆς ἐπίχωσης τοῦ Τύμβου Ι ἀναγνωρίστηκαν ὄστρακα προγενέστερων καὶ μεταγενέστερων περιόδων, τὰ ὁποῖα δίνουν λίγα ἀλλὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τύμβου πρὶν καὶ μετὰ τὴν περίοδο τῆς κύριας χρήσης του.

Ἀπὸ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ Τύμβου Ι προέρχονται λίγα θραύσματα ἀγγείων πιθανῶς τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς ἢ/καὶ ΠΕ περιόδου. Ἡ παρουσία τῶν πρωιμότερων αὐτῶν ὀστράκων θὰ μποροῦσε νὰ ὀφείλεται στὰ φερτὰ χῶματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ τύμβου. Ἐπειδὴ τὰ χῶματα δὲν μπορεῖ νὰ μεταφέρθηκαν ἀπὸ μακριά, τὰ ὄστρακα ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ περιοχὴ Βρανᾶ δὲν ἦταν ἀκατοίκητη πρὶν ἀπὸ τὴ ΜΕ περίοδο. Ἡ παρουσία ἄλλωστε ΠΕ τάφων σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀποτελεῖ ἀδιάσειστη μαρτυρία γι' αὐτὸ²³.

Ἀπὸ περιόδους μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ Τύμβου Ι προέρχονται λίγα θραύσματα ἀγγείων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ ἀρκετὰ

22. MM 7 καὶ MM 10, ΠΑΕ 2014, 54 καὶ εἰκ. 10στ', 11α-γ.

23. Αὐτόθι 36.

των ιστορικών χρόνων (κλασικά, έλληνιστικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά). Τα θραύσματα μυκηναϊκής κεραμικής είναι σχετικά λίγα και άναμενό-μενα στά επιφανειακά στρώματα έφ' όσον οι υπόλοιποι τύμβοι έχουν χρησιμοποιηθεί στην περίοδο αυτή. Οι σταθμοί στη μετέπειτα χρήση του τύμβου σηματοδοτούνται από τις δύο τουλάχιστον μεταγενέστερες ταφές: 1) τή «νεωτέρα ταφή» του τάφου 2, ή όποια χρονολογείται μάλλον στά ιστορικά χρόνια, και 2) τήν έκτεταμένη του τάφου 6, ή όποια έχει χρονολογηθεί από τον άνασκαφέα στά ύστερα ρωμαϊκά χρόνια²⁴.

2. APXITEKTONIKH MEΛETH TOY TΥMBOY II

N. Παπαδημητρίου

Ό έλλειψοειδούς σχήματος Τύμβος II²⁵, διαμ. 15.56×17.53 μ. (είκ. 2, 3), βρίσκεται σέ έδαφος πού παρουσιάζει κλίση από ΒΔ. πρós ΝΑ. και τó ύψος του δέν ξεπερνά τó 1 μ. Έχει κτιστό περίβολο, λίθινο μανδύα και σύνθετο κτιστό τάφο αποτελούμενο από τρεις διαδοχικούς χώρους με κατεύθυνση Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. Η κατάσταση διατήρησης του τύμβου είναι εξαιρετική. Η μελέτη του, ώστόσο, δυσχεραίνεται από τρία στοιχεία:

α) Ό Σπ. Μαρινάτος πραγματοποίησε επιφανειακό καθαρισμό του τύμβου, άνέσκαψε όμως συστηματικά μόνον τόν κεντρικό τάφο και τόν περίξ αυτόυ χώρο. Τó βόρειο τμήμα του τύμβου έρευνήθηκε δειγματοληπτικά «διά μικρών όπών», οι όποιες δέν έδειξαν κάτι πέραν «ίχνων κυκλικής τοποθετήσεως τινών έσωτερικών λίθων» (ήμερολόγιο άνασκαφής, 30 Ίουνίου 1970).

β) Για λόγους προστασίας, οι τομές πού είχαν γίνει περίξ του κεντρικού τάφου καταχώθηκαν μετά τήν άνασκαφή, με αποτέλεσμα σήμερα νά μήν είναι όρατά τά σχετικά σημεία (είκ. 1, 2).

24. ΠΑΕ 1970, 14.

25. Για τήν άρχική περιγραφή του τύμβου, βλ. αυτόθι 14-16.

γ) Οἱ ἀποθέσεις χώματος στίς δεκαετίες πού ἀκολούθησαν τήν ἀνασκαφή ἔχουν καλύψει ἐντελῶς τὸ νότιο τμήμα τοῦ τύμβου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι πλέον ὁρατὸς ὁ περίβολος (εἰκ. 1, 3). Ἐπίσης, ἔχουν καλύψει τὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ τάφου τουλάχιστον κατὰ δύο σειρὲς δόμων.

Ἐχοντας ὑπ' ὄψη τοὺς ἀνωτέρω περιορισμούς, προχωροῦμε στὴν παρουσίαση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ τύμβου II.

Περίβολοι

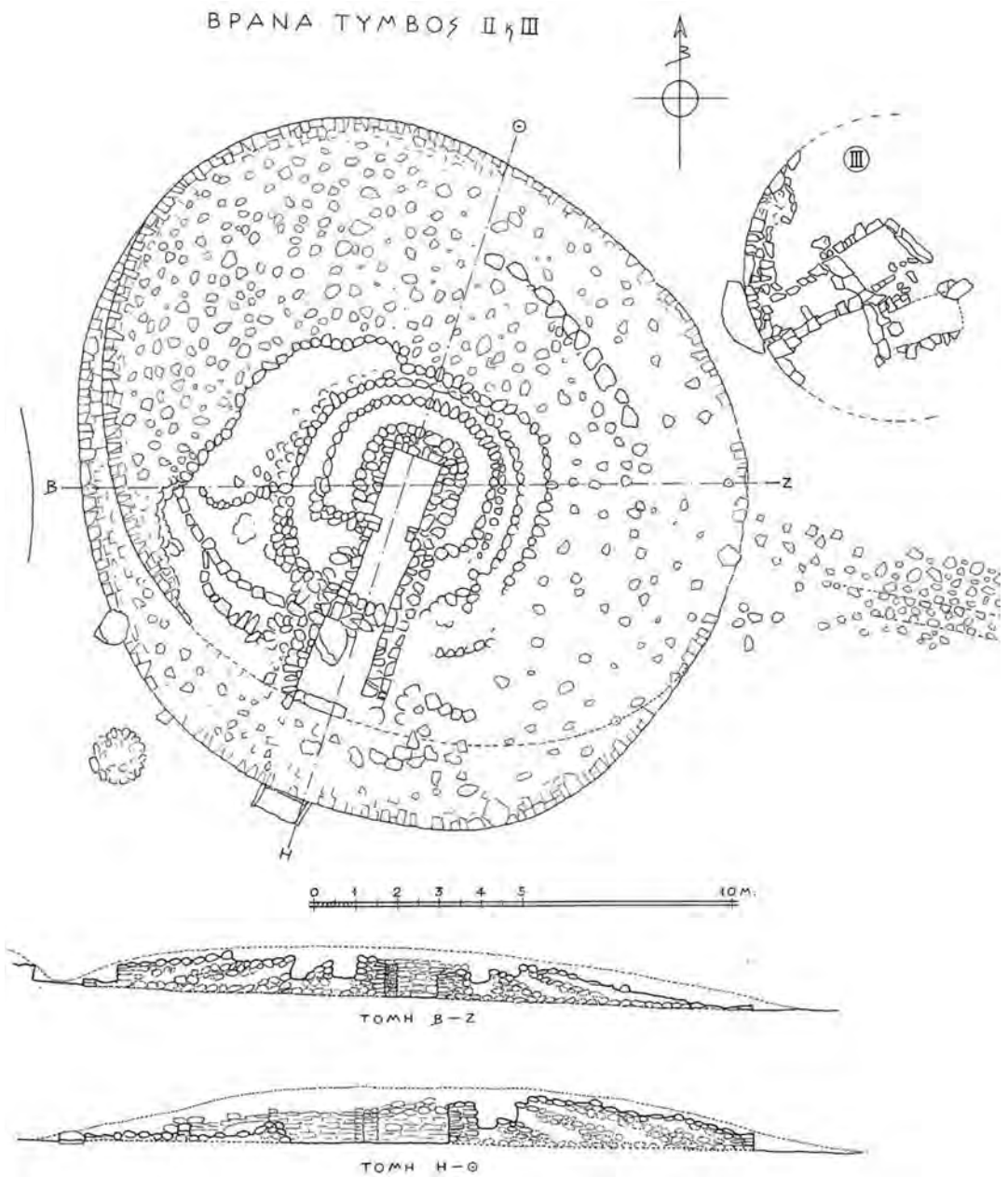
Ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος ἔχει διπλὴ περιφέρεια κατὰ τὸ δυτικὸ τμήμα του (σχ. 2, 3²⁶). Σύμφωνα μὲ τὸν ἀνασκαφέα, στὴν ἀρχικὴ του μορφή ὁ τύμβος ἦταν εὐρύτερος, κυκλικός, καὶ συνδεόταν μὲ διαμόρφωση «εἰσόδου» στὸ Ν./ΝΔ. τμήμα του. Σὲ μεταγενέστερο στάδιο προστέθηκαν σειρὲς πλακοειδῶν λίθων στὸ δυτικὸ τμήμα, οἱ ὁποῖες μετατόπισαν τὸν περίβολο πρὸς Α. Πέριξ τοῦ κεντρικοῦ τάφου ὑπῆρχαν ἐπάλληλες σειρὲς λίθων, πού ἀπέληγαν στίς εἰσόδους τῶν διαδοχικῶν χώρων (σχ. 2). Μιὰ ἀκόμη σειρά λίθων εἶναι ὁρατὴ στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ τύμβου. Ἀπὸ τίς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες προκύπτει ὅτι οἱ σειρὲς λίθων ἀντιστοιχοῦσαν σὲ μικρότερους «περιβόλους», πού στίς παλαιῆς ἀρχιτεκτονικὲς τομὲς φαίνονται νὰ συγκρατοῦν διαδοχικοὺς λίθινους μανδύες (σχ. 2, εἰκ. 1). Ὡστόσο αὐτὸ σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ, καθὼς ἡ περιοχὴ πέριξ τοῦ τάφου ἔχει καταχωθεῖ καὶ μόνον ὁ εὐρύτερος ἐκ τῶν ὑποτιθέμενων «περιβόλων» εἶναι ὁρατός (εἰκ. 2).

Ὁ κεντρικὸς τάφος

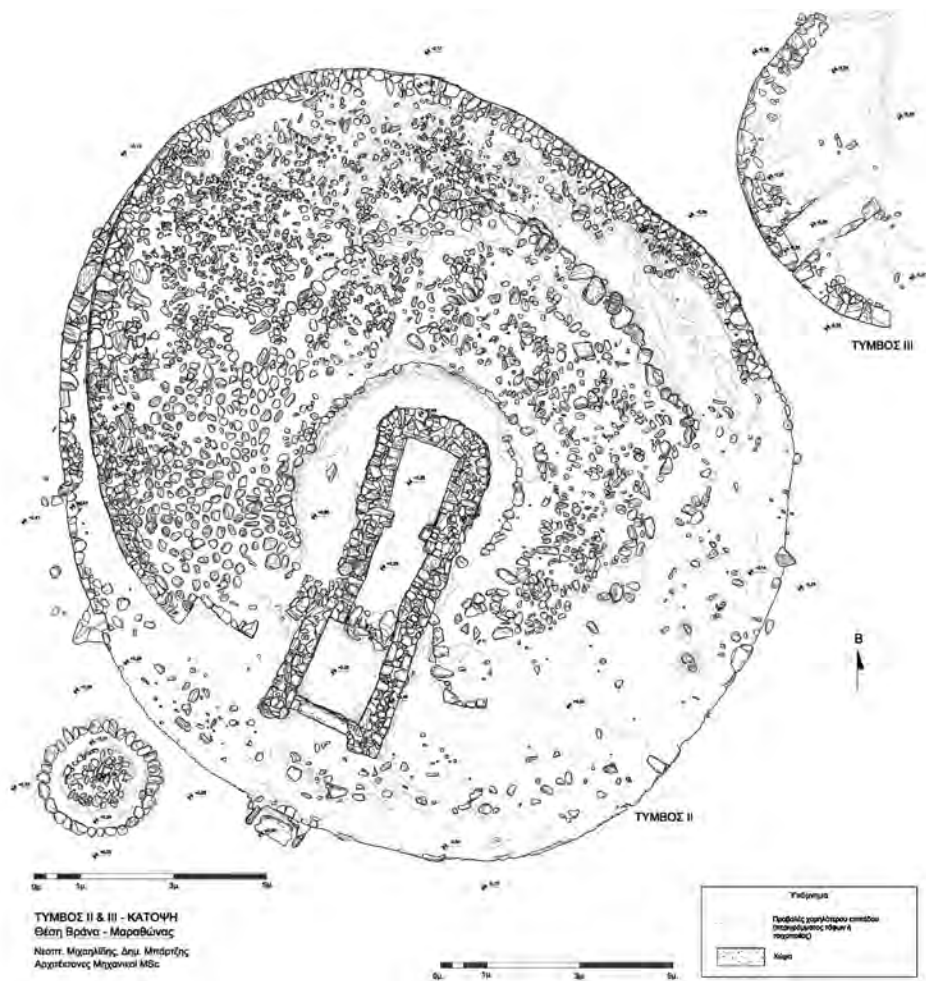
Ὁ κτιστὸς ὀρθογώνιος τάφος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς διαδοχικοὺς χώρους (σχ. 2, 3, εἰκ. 1²⁷). Οἱ μακρὲς πλευρὲς εἶναι κτισμένες μὲ ἐπίπεδες πλάκες καὶ μεγαλύτερους παραλληλόγραμμους λίθους τοποθετη-

26. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1970, πίν. 20α.

27. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι πίν. 19β.

Σχ. 2. Κάτοψη και τομές των Τύμβων II και III μετά την ανασκαφή (ΠΑΕ 1970, 15 εἰκ. 4).

Σχ. 3. Κάτοψη τῶν Τύμβων II καὶ III στὴ σημερινή κατάσταση διατήρησης (2014, σχ. Ν. Μιχαηλίδη - Δ. Μπάρτζη).

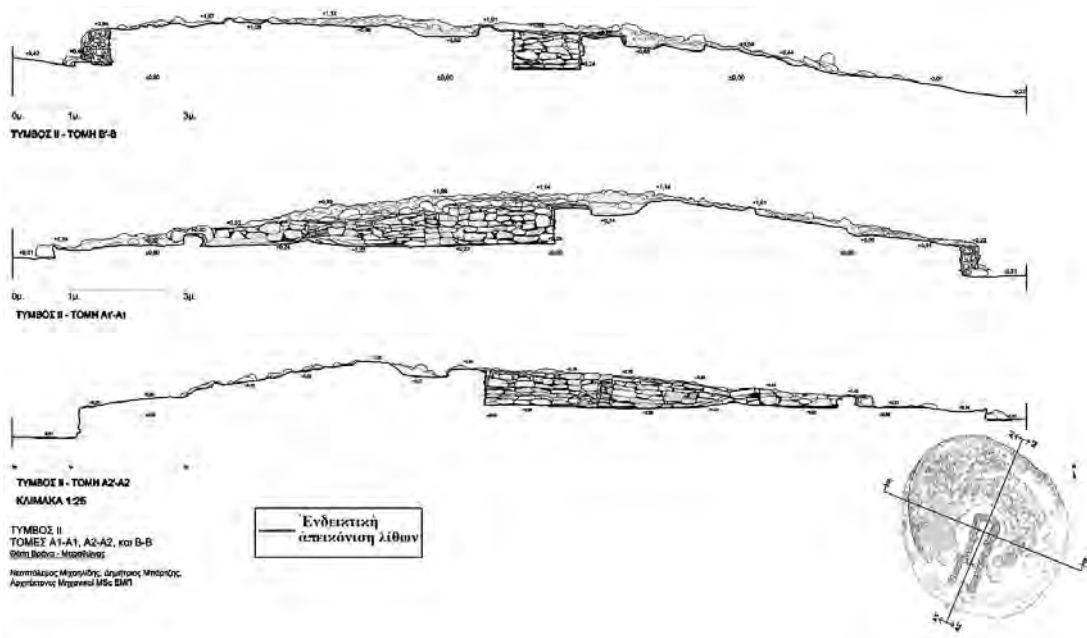
μένους ὀριζοντίως καὶ ἔχουν μειούμενο ὕψος ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὴν περιφέρεια. Στὴν εἴσοδο τοῦ ἐσωτερικοῦ θαλάμου διαμορφώνονται παραστάδες, ἐνῶ στὶς εἰσόδους τῶν δύο νοτιότερων χώρων βρέθηκαν κατώφλια. Ὁ τρόπος στέγασης τοῦ τάφου δὲν εἶναι γνωστός, καθὼς δὲν βρέθηκαν πλάκες στέγασης. Σύμφωνα μὲ τις ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες, ὁ ἐσωτερικὸς θάλαμος εἶχε βρεθεῖ πλήρης μεγάλων λίθων (εἰκ. 4), εἶναι

ὅμως μᾶλλον ἀπίθανο ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ εἶχαν σχέσηη μετὰ τὴν στέγαση τοῦ συγκεκριμένου χώρου. Τὸ θέμα τῆς στέγασης θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστῆ περαιτέρω.

Ἡ τοιχοδομία τῶν μακρῶν πλευρῶν παρέχει ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευαστικὴ ἱστορία τοῦ τάφου. Ὁ ἐσωτερικὸς θάλαμος παρουσιάζει κατασκευαστικὴ αὐτοτέλεια. Ὅπως φαίνεται σὲ παλαιᾶς φωτογραφίες καὶ στὶς ἀρχιτεκτονικὰς τομὰς (σχ. 4: τομὰς Α1'-Α1, Α2'-Α2), λίγο μετὰ τὶς παραστάδες τῆς εἰσόδου (σὲ ἀπόσταση 15-20 ἐκ.) παρατηρεῖται διακοπὴ τῆς τοιχοδομίας καὶ στὶς δύο πλευρὰς. Οἱ πρὸς Ν. τοῖχοι ἀπλῶς ἐφάπτονται τῶν τοίχων τοῦ ἐσωτερικοῦ θαλάμου χωρὶς νὰ «δένουν» μαζί τους. Αὐτὸ ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι σὲ μιὰ ἀρχικὴ φάση ὁ τάφος ἀποτελεῖτο μόνον ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ θάλαμο (μῆκ. 2.14-2.22 μ., πλάτ. 1.09-1.22 μ.), ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε «μεγαρόσχημη» κάτοψη, παρόμοια μετὰ ἐκείνη τοῦ κτιστοῦ τάφου 2 τοῦ Τύμβου Ι (ὀρθογώνιος μετὰ στόμιον).

Εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ὁ μεσαῖος χώρος εἶχε κατασκευαστικὴ αὐτοτέλεια. Αὐτὸ τουλάχιστον ὑποδηλώνει τὸ γεγονός ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου δὲν «δένει» μετὰ τὸν ἀντίστοιχο τοῖχο τοῦ μεσαίου χώρου, ἀλλὰ «ἀκουμπᾷ» στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ του δημιουργώντας ἕνα εἶδος «ὀδόντωσης» (σχ. 3, εἰκ. 2, 4). Πιθανὴ διακοπὴ τῆς τοιχοδομίας παρατηρεῖται καὶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ κατωφλίου τοῦ μεσαίου χώρου, ὅμως ἐδῶ οἱ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις (γιὰ λόγους στερέωσης) δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

Τὰ κατώφλια τοῦ μεσαίου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου εἶναι ὑπερυψωμένα σὲ σχέσηη μετὰ τὸ δάπεδο. Ἐπίσης, τὸ δάπεδο τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου, ὅπως τουλάχιστον φαίνεται στὶς ἀνασκαφικὰς φωτογραφίες, βρισκόταν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τῶν δαπέδων τοῦ μεσαίου καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ θαλάμου (εἰκ. 1, 4), ἐνῶ σήμερα ἡ ὑψομετρικὴ αὐτὴ διαφορὰ δὲν διακρίνεται (εἰκ. 2). Ἡ ὑψηλότερη στάθμη δαπέδου τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ὕψος τῶν μακρῶν τοίχων μειώνεται ὅσο αὐτοὶ πλησιάζουν πρὸς τὴν περιφέρεια (σχ. 4), ἴσως ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ ἐξωτερικὸ «δωμάτιο» χρησίμευε ὡς χώρος πρόσβασης (ἢ «αὐλή», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ ἀνασκαφέας) ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ τύμβου πρὸς τοὺς κυρίως ταφικοὺς χώρους.

Σχ. 4. Σύγχρονες τομές του Τύμβου II (2014, σχ. Ν. Μιχαηλίδη - Δ. Μπάρτζη).

Τὰ εὐρήματα

Όπως αναφέρεται στο ἡμερολόγιο τοῦ Π. Θέμελη (29/5/1970), μεταξὺ τῶν ὀγκολίθων ποὺ κάλυπταν τὸν ἐσωτερικὸ θάλαμο βρέθηκε τμήμα γυάλινης φιάλης νεώτατων χρόνων, ποὺ ὑποδηλώνει πρόσφατη σύλληψη (ἡ φιάλη δὲν ἐντοπίστηκε στὸ Μουσεῖο Μαραθῶνα, οὔτε καταγράφεται στὸ εὐρετήριο). Ἀφοῦ ἀφαιρέθηκαν οἱ ὀγκολίθοι, στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου ἐντοπίστηκαν ἐλάχιστα ὀστά, κωνικὸ σφονδύλι ἀπὸ στεατίτη, 17 αἰχμές βελῶν (βλ. παρακάτω) καὶ χάλκινο μαχαιρίδιο ἐντὸς στρώματος με ἔντονα ἴχνη φωτιάς²⁸.

Στὸν μεσαῖο χῶρο, πλησίον τῶν παραστάδων τοῦ ἐσωτερικοῦ θαλάμου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐντοπίστηκαν διάσπαρτα ἀνθρώπινα

28. ΠΑΕ 1970, πίν. 21α.

όστὰ²⁹, πού, σύμφωνα μέ τήν ἀνθρωπολογική μελέτη, ἀντιστοιχοῦν σέ τουλάχιστον 4 ἄτομα (βλ. παρακάτω). Ἀπό τόν ἐξωτερικό χῶρο δὲν ἀναφέρονται εὐρήματα.

Πέραν τούτων, στό Μουσεῖο Μαραθῶνα ὑπάρχει ψευδόστομος ἀμφορέας τῆς Γ'Ε ΠΒ (βλ. παρακάτω), μέ ἔνδειξη «Τύμβος Π, ἐκ τῆς εἰσόδου» καί ἡμερομηνία 8/6/70, ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, δὲν ἀναφέρεται στὰ ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς. Ὑπάρχουν, ἐπίσης, ὁμάδες ὀστράκων ἀπό τόν κεντρικό τάφο (ὁμάδα 19), τήν εἴσοδο (ὁμάδα 20) καί τήν ἀποχωμάτωση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τύμβου (ὁμάδα 18), οἱ ὁποῖες παρουσιάζονται παρακάτω. Τέλος, μία ἀκόμη ὁμάδα ὀστράκων (ἀρ. 32)³⁰ φέρει ἔνδειξη «εἴσοδος 2ου τάφου Βρανᾶ Μαραθῶνος» καί ἴσως σχετίζεται μέ τόν τύμβο Π, ἂν καί ἡ ἡμερομηνία ἐντοπισμοῦ της (17/12/69) δὲν συνάδει μέ τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε ἀπό τὰ ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς καί τὰ ὁποῖα καθιστοῦν σαφές ὅτι ἡ ἀνασκαφή τοῦ τύμβου Π ἔγινε τόν Μάιο καί τόν Ἰούνιο τοῦ 1970.

Σχολιασμός

Ὁ Σπ. Μαρινᾶτος θεώρησε ὅτι ἡ διπλή περιφέρεια τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου ὀφειλόταν σέ ἀλλαγὴ τοῦ σχεδιασμοῦ κατὰ τήν περίοδο κατασκευῆς τοῦ τύμβου, ὅταν καί μετακινήθηκε ἀνατολικότερα γιὰ νὰ συμπίπτει μέ τήν εἴσοδο τοῦ τάφου. Ὡστόσο, ἐὰν ἡ μετατόπιση τοῦ περιβόλου εἶχε συμβεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς, δὲν θὰ ὑπῆρχε οὐσιαστικὸς λόγος νὰ διατηρηθοῦν ὁ εὐρύτερος περίβολος καί κυρίως τὸ ἐξωτερικὸ κατώφλι. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ τύμβου ἦταν πιὸ σύνθετη. Τὰ παρακάτω στοιχεῖα προσφέρουν κάποιες ἐνδείξεις, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐπιτρέπουν πρὸς τὸ παρὸν ἀσφαλῆ ἀναύσταση τῆς κατασκευαστικῆς ἱστορίας:

29. ΠΑΕ 1970, πίν. 20β.

30. Σύμφωνα μέ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς, τὰ 55 συνολικὰ ὄστρακα τῆς ὁμάδας εἶναι ὅλα χονδροειδῆ καί κυρίως ἱστορικῶν χρόνων.

α) Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς θάλαμος παρουσιάζει κατασκευαστικὴ αὐτοτέλεια ὑποδηλώνει ὅτι θὰ μπορούσε νὰ εἶχε κτιστεῖ σὲ προγενέστερο στάδιο – κάτι ποῦ ἴσως θὰ ἐξηγοῦσε τὴν παρουσία τῶν διαδοχικῶν σειρῶν λίθων («περιβόλων») πέριξ τοῦ τάφου. Οἱ σειρές αὐτές θὰ μπορούσαν νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ διαδοχικὲς φάσεις ἐπέκτασης τοῦ τύμβου μὲ προσθήκη νέων λίθινων μανδυῶν³¹.

β) Στὸ σημεῖο ὅπου ἐκκινεῖ ἡ ἐσωτερικὴ περιφέρεια τοῦ περιβόλου, ὁ τοῖχος ἔχει μεγαλύτερο ὕψος ἀπὸ κάθε ἄλλο σημεῖο τοῦ Τύμβου II. Αὐτὸ ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι ἡ μετατόπιση τῆς περιφέρειας ἀποτελεῖ μεταγενέστερη ἐπέμβαση.

γ) Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς θάλαμος τοῦ κεντρικοῦ τάφου βρέθηκε πληρωμένος μὲ μεγάλους ὀγκολίθους, ἐνῶ μεγάλη συγκέντρωση ὀγκολίθων παρατηρήθηκε καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονός ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου («αὐλῆς») ἦταν ὑπερυψωμένο σὲ σχέση μὲ τὰ δάπεδα τῶν ἄλλων δύο χώρων, ἐνδεχομένως ὑποδηλώνει διαφορετικὰ στάδια κατασκευῆς καὶ χρήσης.

Δεδομένου ὅτι τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν τάφο εἶναι ἐλάχιστα, γιὰ νὰ ἀπαντηθεῖ τὸ ἐρώτημα τῆς κατασκευαστικῆς ἱστορίας θὰ πρέπει νὰ ἀποκτήσουμε πληρέστερη εἰκόνα γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τοῦ τύμβου. Ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ἐρεύνησε τὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ τάφου καὶ τῶν διαδοχικῶν περιβόλων ἀλλὰ δὲν προχώρησε πέραν αὐτῶν, ἐνδεχομένως διότι θεώρησε ὅτι ἡ παρουσία σύνθετου κεντρικοῦ τάφου ἀπέκλειε τὴν πιθανότητα ἀνεύρεσης ἄλλων τάφων. Ὡστόσο, στὸν παρακείμενο Τύμβο IV, ὅπου βρέθηκε ἐπίσης σύνθετος τριμερῆς τάφος, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι δύο κτιστοὶ τάφοι στὴν περιφέρεια τοῦ τύμβου. Ὡς ἐκ τούτου, ἀπαιτεῖται συστηματικότερη μελέτη τοῦ Β. καὶ Α. τμήματος τοῦ Τύμβου II,

31. Δὲν ἀποκλείεται, ὥστόσο, ἡ χρήση τέτοιων μανδυῶν νὰ σχετιζόταν ἀπλῶς μὲ τὴ μέθοδο οἰκοδόμησης τοῦ τύμβου μὲ ἐπάλληλους περιβόλους ὥστε νὰ συγκρατοῦνται οἱ πιέσεις ἀπὸ τὰ χῶματα τοῦ γειμίσματος, παρὰ μὲ χρονολογικῶς διακριτὰ στάδια κατασκευῆς. Παρόμοιοι περιβόλοι καὶ ἐπάλληλοι λίθινοι μανδύες παρατηροῦνται καὶ πέριξ θολωτῶν τάφων τῆς Μεσσηνίας, μὲ πιὸ χαρακτηριστικὴ περίπτωση αὐτῆ τοῦ ὙΕ I/IIA θολωτοῦ στὸ Ψάρι, ΑΔ 38, 1983, Β, 111-113.

τά όποια παραμένουν ούσιαστικά ανεξερεύνητα. Ἡ γεωφυσική διερεύνηση μέ χρήση γεωραντάρ στις περιοχές πέριξ τοῦ τάφου θεωρεῖται ἐνδεδειγμένη λύση γιά τή μελέτη τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς τοῦ τύμβου, τόν πιθανό ἐντοπισμό ἄλλων τάφων ἀλλά καί τήν διαπίστωση πιθανῆς προτυμβικῆς χρήσης τοῦ χώρου, χωρίς νά διαταραχθεῖ ἡ ἀκεραιότητα τοῦ μνημείου.

3. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΥΜΒΟΥ II

Ἡ κεραμική πού βρέθηκε στόν Τύμβο II δέν εἶναι καθόλου πλούσια, ὅπως σημειώνει καί ὁ ἀνασκαφέας³². Ἀποτελεῖται ἀπό 160 περίπου ὄστρακα, προερχόμενα ἀπό τρεῖς ομάδες (18, 19, 20) καί ἕνα μικρό ἀγγεῖο πού ἔχει συντηρηθεῖ στό παρελθόν καί ἐκτίθεται στό Μουσεῖο Μαραθῶνος. Τά περισσότερα ἀπό τά ὄστρακα τῆς ομάδας 18 εἶναι μεσοελλαδικά, ἐνῶ ἐκεῖνα τῶν ἄλλων δύο ομάδων εἶναι ἀποκλειστικῶς μυκηναϊκά.

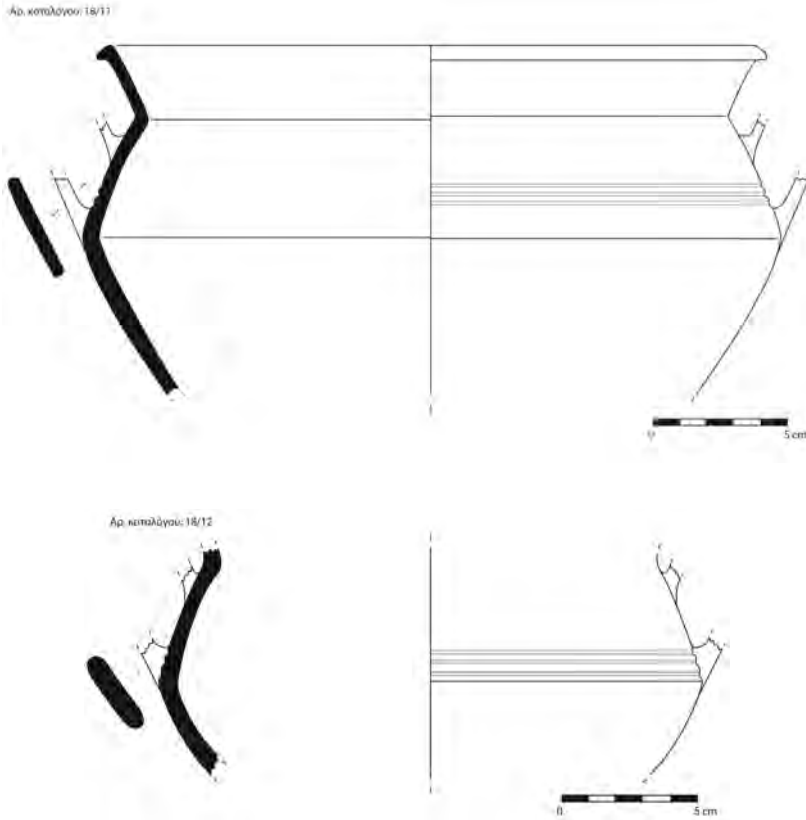
Α. Μεσοελλαδική κεραμική

Α. Φίλιππα-Touchais, Α. Μπαλιτσάρη

Ἡ ομάδα 18 περιέχει 100 περίπου ΜΕ ὄστρακα, σέ σύνολο 140 ὄστράκων, καθῶς καί ὀρισμένα ἱστορικῶν χρόνων. Σύμφωνα μέ τήν ἐνδειξη, ἡ ομάδα προέρχεται ἀπό «τήν ἀποχωμάτωση τῆς Νοτίου πλευρᾶς τύμβου ΜΕ II, 25/5/70». Ὑποθέτουμε ὅτι ἡ ομάδα προέρχεται ἀπό τήν ἀνατολική (δεξιᾶ) πλευρά τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου, ὅπου ὁ λίθινος μανδύας δέν σωζόταν σέ καλή κατάσταση καί ἐπομένως ὁ ἐπιφανειακός καθαρισμός ἔγινε πιό ἀπρόσκοπτα, ἴσως καί σέ μεγαλύτερο βάθος (σχ. 2, εἰκ. 1).

Ἀπό τή μελέτη τῶν ΜΕ ὄστράκων διαπιστώθηκε ὅτι αὐτά προέρχονται ἀπό 12 περίπου ἀγγεῖα, κατὰ κύριο λόγο κανθάρους καί κύπελλα

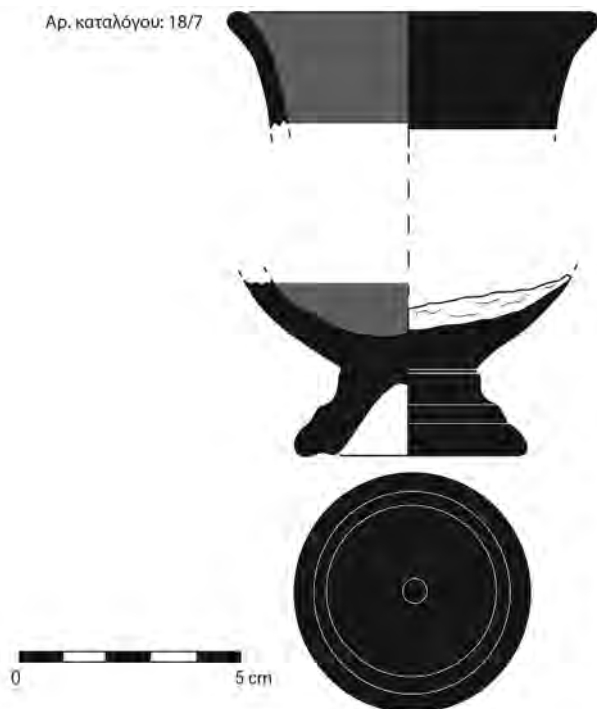
32. ΠΑΕ 1970, 16.

Σχ. 5 και 6. Γκρίζα Μινυακά κύπελλα, Τύμβος Π (ομάδα 18).

γκρίζας μινυακῆς τεχνοτροπίας (σχ. 5, 6). Πρόκειται για τύπους ὁμοίους με ἐκείνους πού βρέθηκαν στους τάφους (1 και 2) τοῦ Τύμβου Ι, βάσει τῶν ὁποίων τὰ συγκεκριμένα ΜΕ ἀγγεῖα τοῦ Τύμβου Π μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τῆς ΜΕ Ι ἢ στις ἀρχές τῆς ΜΕ ΙΙ περιόδου³³. Στὴν ομάδα ὑπῆρχαν ἐπίσης ὄστρακα ἱστορικῶν χρόνων, μεταξύ τῶν ὁποίων ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ παρουσία θραυσμάτων ἐνὸς μελαμβαφοῦς κανθάρου ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (σχ. 7).

33. Για τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων τοῦ Τύμβου Ι, βλ. ΠΑΕ 2014, 49-59.

Σχ. 7. Έλληνιστικός κύνθαρος, Τύμβος II (ομάδα 18).

Τὸ γεγονός ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ΜΕ ὄστρακα τῆς ομάδας συνανήκουν, καὶ μάλιστα συγκολλῶνται μεταξύ τους, εἶναι σπάνιο³⁴. Ὑποδηλώνει, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι τὰ ΜΕ ἀγγεῖα θρυμματίστηκαν κατὰ χώραν καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ φερτὰ χώματα γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τύμβου ἢ ἀπὸ διαταραγμένη ἐπίχωση. Μιὰ ὑπόθεση θὰ ἦταν ὅτι τὰ ΜΕ ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ μιᾶς ἀρχικῆς ταφῆς στὸν κεντρικὸ τάφο (ἐσωτερικὸ θάλαμο) τοῦ τύμβου, τὰ ὁποῖα ἀπορρίφθηκαν ἢ ἀποτέθηκαν ἔξω ἀπὸ αὐτὸν κατὰ τὶς ἐργασίες μετασκευῆς τοῦ χώρου στὴν ὙΕ περίοδο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ συνάδει μὲ τὶς πιθανές διαδοχικὲς φάσεις ἐπέκτασης τοῦ τάφου, καθὼς καὶ μὲ τὴν ὁμοιότητα πού παρατηρήθηκε

34. Κάτι ἀνάλογο σπανίως παρατηρήθηκε στὰ ὄστρακα ἐξ ὄλων τῶν Τύμβων.

μεταξὺ τῆς πιθανολογούμενης ἀρχικῆς φάσης κατασκευῆς τοῦ τάφου (ὀρθογώνιος μὲ στόμιο) καὶ τοῦ τάφου 2 τοῦ Τύμβου I (βλ. παραπάνω, ἔκθεση Ν. Παπαδημητρίου).

Β. Μυκηναϊκὴ κεραμικὴ

Κ. Πασχαλίδης

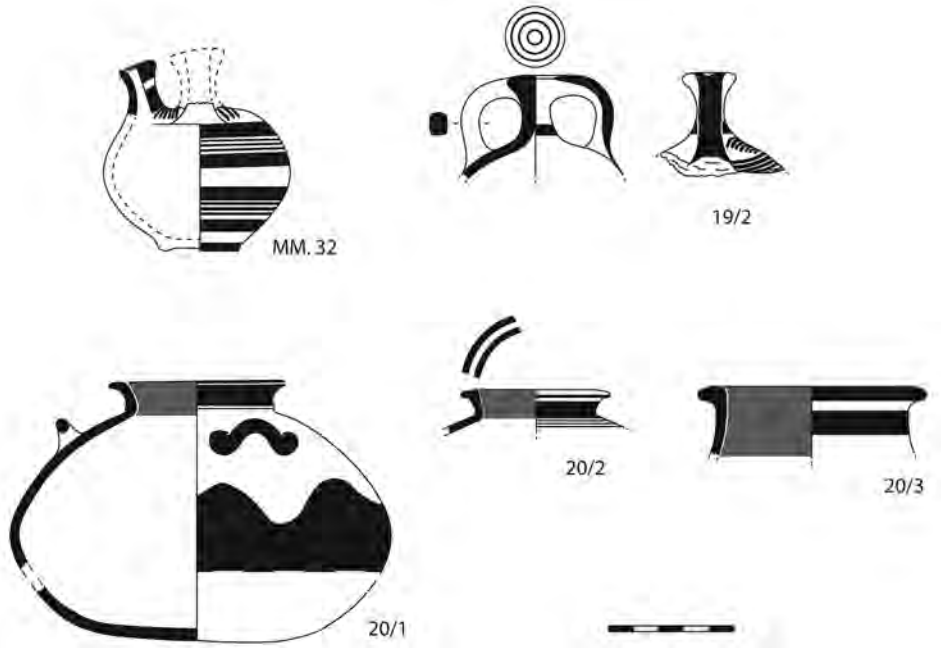
Ὅπως σημειώνεται παραπάνω, δύο ἀπὸ τὶς ομάδες κεραμικῆς τοῦ Τύμβου II (19, 20) προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου καὶ περιλαμβάνουν ὄστρακα ἀποκλειστικῶς μυκηναϊκά. Τὰ ὄστρακα τῆς ομάδας 19 (13 συνολικὰ) φέρουν ἔνδειξη «2/6/70, ΜΕ τύμβος II, κεντρικὸς τάφος (συλημένος)», βρέθηκαν δηλαδὴ στὸν ἐσωτερικὸ θάλαμο ἢ «μυχὸν τοῦ τάφου» κατὰ τὸν Μαρινᾶτο, ἐνῶ τὰ ὄστρακα τῆς ομάδας 20 (10 συνολικὰ) μὲ ἔνδειξη «8/6/70, τύμβος 2ος, ὄστρακα εἰσόδου» βρέθηκαν στὸν μεσαῖο θάλαμο ἢ «προθάλαμο» τοῦ τάφου κατὰ τὸν Μαρινᾶτο³⁵.

Νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ μοναδικὸ ἀγγεῖο τοῦ Τύμβου II ποὺ εἶναι ἐκτεθειμένο στὸ Μουσεῖο Μαραθῶνος (ΜΜ 32), προέρχεται ἐπίσης «ἐκ τῆς εἰσόδου, 8/6/70» (σύμφωνα μὲ ἔνδειξη στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου). Εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ δὲν βρέθηκε ἀκέραιον ἐφ' ὅσον εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐλλιπὲς καὶ συμπληρωμένο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἔνδειξη στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ὄστρακα τοῦ ἀγγείου προέρχονταν ἀπὸ τὴν ομάδα 20. Παρακάτω παρουσιάζεται ἀναλυτικότερα τὸ ἀγγεῖο αὐτό, καθὼς καὶ μία ἐπιλογή ἀποσπασματικῶν ἀγγείων ἐκ τῶν παραπάνω δύο ομάδων (σχ. 8).

Κατάλογος

ΜΜ 32 (9258). Ψευδόστομος ἀμορφίσκος. Ὑψ. μὲ τὴ συμπλήρωση 7.9 ἐκ., μέγ. διάμ. 7.6 ἐκ., διάμ. βάσης 3.2 ἐκ. (σχ. 8). Συγκολλημένος καὶ συμ-

35. ΠΑΕ 1970, 14, 16.

Σχ. 8. Μυκηναϊκά αγγεία από τον Τύμβο II (έσωτερικό τάφου).

πληρωμένος στο ψευδές στόμιο και τις λαβές που δὲν σώθηκαν, καθώς και σὲ διάφορα σημεία τοῦ σώματος. Πηλὸς κιτρινοκάστανος ἀνοιχτός, καθαρὸς, ἐπίχρσιμα ὄμοιο, βαφή καστανή και κατὰ τόπους καστανέρυθρη, ἐξίτηλη. Ταινία στὸ χεῖλος τοῦ χωνοειδοῦς στομίου, τὸ ὁποῖο εἶναι ὀλόβαφο ἐξωτερικά, μὲ ἐξηρημένη στενή ζώνη στὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους του. Φυλλοφόρος ταινία στὸ ἡμικύκλιο και στὰ τεταρτοκύκλια τοῦ ὤμου. Δύο συστήματα πλατειῶν και λεπτῶν ταινιῶν πάνω και κάτω ἀπὸ τὴ μέγιστη διάμετρο, περιθέουσα ταινία στὴν περίμετρο τῆς χαμηλῆς, δακτυλιόσχημης βάσης.

Furumark shape (FS) 171, Furumark motif (FM) 64: 20³⁶. ΥΕ ΙΙΒ.

36. Πρβ. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Τὸ Μυκηναϊκὸ Νεκροταφεῖο τῆς Βάρκιζας/Βάρης, ΑΔ 43, 1988, Α, 39 και πίν. 15:1 ἀρ. κατ. ΜΠ 6043 (για τὸ σχῆμα), 65 και πίν. 39:21 ἀρ. κατ. ΜΠ 4893 (για τὸ μοτίβο).

Ὅστρακα

19/01 Τμήμα ἀπὸ τὸν ὄμο ψευδόστομου ἀμφορίσκου. Μήκ. 6.7 ἐκ., πλάτ. 5.7 ἐκ. Σώζει τὴ γένεση τῆς λαβῆς, ὠσειδοῦς διατομῆς, καὶ τὴν περίμετρο τοῦ ἀληθοῦς στομίου. Πηλὸς κιτρινοκάστανος, ἐπίχρισμα ὁμοιόχρωμο ἐξίτηλο, βαφὴ καστανὴ σκούρα πολὺ ἐξίτηλη. Σύστημα πλατειῶν καὶ λεπτῶν ταινιῶν στὸν ὄμο.

Furumark shape (FS) 171³⁷. ὙΕ IIIA2-B.

19/02 Τμήμα ἀπὸ τὸν ὄμο ψευδόστομου ἀμφορίσκου. Σωζ. ὕψ. 3 ἐκ., σωζ. πλάτ. ὄμου 6.5 ἐκ. (σχ. 8). Σώζει τὸ ψευδὲς στόμιο, τὶς κυλινδρικής διατομῆς λαβὲς καὶ μέρος τοῦ ὄμου. Πηλὸς κιτρινοκάστανος, ἐπίχρισμα ὅμοιο, βαφὴ σκούρα καστανή, κατὰ τόπους πολὺ ἐξίτηλη. Ὀμόκεντροι κύκλοι στὸν ἐπίπεδο δίσκου τοῦ στομίου. Ὀλόβαφες οἱ ράχες τῶν λαβῶν μὲ ἐξηρημένα τρίγωνα στὴν κορυφή. Δακτύλιος στὴ βάση τοῦ ψευδοστομίου. Ἀκτινωτὰ γλωσσοειδῆ κοσμήματα στὸ ἡμικύκλιο τοῦ ὄμου. Λεπτές, ἐπάλληλες περιθέουσες ταινίες στὸν ὄμο.

Furumark shape (FS) 171, Furumark motif (FM) 19:27³⁸. ὙΕ III B1.

20/1 Δύο μεγάλα τμήματα τρίτου ἀρτόσχημου ἀλαβάστρου ἀπὸ συγκολλημένα ὄστρακα³⁹. Ὑψ. 10.5 ἐκ., διάμ. χείλους 7 ἐκ., μέγ. διάμ. 15,4 ἐκ. (σχ. 8). Τὸ ἄνω τμήμα σώζει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βραχέος στομίου, τὸν ὄμο καὶ τὴν κοιλιά ὡς τὴ μέγιστη διάμετρο. Τὸ κάτω τμήμα σώζει μεγάλο μέρος τῆς κυρτῆς βάσης. Πηλὸς ροδόχρωμος, ἐπίχρισμα ὅμοιο, βαφὴ ἐρυθρά, ἐξίτηλη. Ὀλόβαφο τὸ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ τὸ εὐρὺ στόμιο ἐσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικὰ. Περιθέουσα ἐγχάραξη στὴ βάση τοῦ στομίου. Ὀλόβαφες οἱ

37. Πρβ. P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Radhen/Westf. 1999) 529, 530 ἀρ. κατ. 150 καὶ 151 (ὙΕ IIIA2) καὶ 547, 548 ἀρ. κατ. 225 (ὙΕ IIIB1).

38. Πρβ., Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα ὅ.π. 19 καὶ πίν. 9:13 ἀρ. κατ. ΜΠ 6005 (γιὰ τὸ σχῆμα καὶ παραλλαγὴ τοῦ μοτίβου) καὶ Mountjoy ὅ.π. 137, 140 ἀρ. κατ. 251 γιὰ τὸ μοτίβο (ὙΕ IIIB1).

39. Τὸ ἀλάβαστρο 20/1, ἀπαρτιζόμενο ἀπὸ πολλὰ συνανήκοντα καὶ συναρμολοζόμενα θραύσματα, συντηρήθηκε παραδειγματικὰ ἀπὸ τὴν συντηρήτρια κυρία Τ. Βουτσινᾶ-Diamond.

ράχες τῶν κυκλικῆς διατομῆς λαβῶν. Βραχῶδες κόσμημα στὴ μέγιστη διάμετρο. Ἄβαφη ἢ ἀθέατη ὄψη τῆς βάσης.

Furumark shape (FS) 85, Furumark motif (FM) 32:5⁴⁰. ὙΕ ΠΙΑ2.

20/2 Τρία συνανήκοντα ὄστρακα ἀπὸ τὸ στόμιο καὶ τὸν ὦμο ἄωτου σφαιρικοῦ πιθαρίου. Σωζ. ὕψ. 1.7 ἐκ., διάμ. χεῖλους 6.1 ἐκ. (εἰκ. 8). Πηλὸς ροδοκόκκινος, ἐπίχρσιμα ὅμοιο, βαφὴ ἐρυθρά, ἐξίτηλη. Πλατεῖα ταινία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ στομίου καὶ λεπτότερη στὴν περιμέτρο του. Ἐξηρημένη ἢ ἐπιφάνεια τοῦ εὐρέος, λοξοῦ, ἔξω νεύοντος χεῖλους. Πλατεῖα ταινία στὴ βάση τοῦ στομίου καὶ στὸ ξεκίνημα τοῦ ὦμου. Τρεῖς λεπτὲς περιθέουσες ταινίες στὸν ὦμο.

Furumark shape (FS) 77⁴¹. ὙΕ ΠΙΑ1.

20/3 Τμῆμα ἀπὸ τὸ στόμιο μικροῦ ἀπίοσχημου πιθαμοφορέα ἢ κρατηρίσκου. Σωζ. ὕψ. 2.6 ἐκ., διάμ. χεῖλους 9.3 ἐκ. (σχ. 8). Βραχὺ ἔξω νεῦον χεῖλος. Πηλὸς ροδοκόκκινος, ἐπίχρσιμα ὅμοιο ἐξίτηλο, βαφὴ ἐρυθρά, ἐξίτηλη. Ὀλόβαφο τὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους. Πλατεῖα ταινία περιθεῖ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Furumark shape (FS) 44⁴². ὙΕ ΠΙΑ.

Σχολιασμός

Μὲ βάση τὴ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τῆς τεχνολογίας τους, τὰ κεραμικὰ εὐρήματα μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ δύο κατηγορίες.

Στὴν πρώτη τὰ ἀγγεῖα ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο ροδοχρωμο πηλό, μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρσιμα καὶ ἐρυθρωπὴ βαφὴ. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ διακριτὴ κεραμικὴ ομάδα μὲ παρόμοια πηγὴ πηλοῦ καὶ ὅμοια ποιότητα ὀπτησης. Ἡ πρώτη αὐτὴ κατηγορία περιλαμβάνει τὰ πρωιμότερα ἀγγεῖα (ὙΕ ΠΙΑ). Πρόκειται γιὰ τὸ τρίτο ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο μὲ ἀρ. κατ. 20/1, τὸ τμῆμα ἄωτου σφαιρικοῦ πιθαρίου 20/2 καὶ τὸ στόμιο κρατηρίσκου 20/3, πὺ βρέθηκαν μαζί, στὴν εἴσοδο («προθάλαμο») τοῦ τάφου καὶ χρονολογοῦνται στὴν ὙΕ ΠΙΑ1-2. Τὸ

40. Πρβ. Mountjoy ὁ.π. 116, 117 ἀρ. κατ. 150 (ὙΕ ΠΙΑ2).

41. Πρβ. αὐτόθι 517, 518 ἀρ. κατ. 97, 98.

42. Πρβ. αὐτόθι 517, 518 ἀρ. κατ. 93-96 (ὙΕ ΠΙΑ1), 524, 525 ἀρ. κατ. 126 (ὙΕ ΠΙΑ2).

ἀλλάβαστρο καὶ ὁ κρατηρίσκος εἶναι σχήματα πού χρησιμοποιοῦνται συχνὰ στοὺς τάφους τῆς Ἀττικῆς στὴν ἐποχὴ αὐτή, ὥστόσο τὸ ἄωτο σφαιρικό πιθάριο εἶναι σπάνιο.

Στὴ δεύτερη κατηγορία τὰ ἀγγεῖα εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο κιτρινοκάστανο, καθαρὸ πηλό, μὲ ἀτελῆ ὄπτηση καὶ ἐξίτηλη καστανὴ βαφή. Ἡ κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνει τὸν ψευδόστομο ἀμφορέα MM 32 καὶ δύο τμήματα ὁμοίων ψευδόστομων ἀμφορίσκων (19/1-2), χρονολογούμενα στὴν ἸΕ ΠΙΒ περίοδο. Ἡ ποιότητα τῆς ὄπτησης εἶναι ἀσυνήθιστα κακὴ γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ τῆς Ἀττικῆς, χωρὶς παράλληλα μετὰ τῶν δημοσιευμένων ἀγγείων. Ἡ ἀπόχρωση τοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ ἐπιχρίσματος θυμίζει τὰ ἀγγεῖα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Μενιδίου, πού ὅμως ἔχουν τὴ συνήθη ἄρτια ὄπτηση τῶν κεραμικῶν τῆς ἸΕ ΠΙΒ Ἀττικῆς. Οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς εἶναι τὰ συνθεστέρα σχήματα ταφικῶν ἀγγείων τῆς περιόδου αὐτῆς, ἀλλὰ ὁ μικρὸς τους ἀριθμὸς στὸν τύμβο Π δὲν ἐπιτρέπει γενικευμένα συμπεράσματα γιὰ τὶς ταφές πού συνόδευαν.

Συμπερασματικά, ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ τοῦ τύμβου Π ἐκτείνεται χρονολογικὰ ἀπὸ τὴν ἸΕ ΠΙΑ1 ὡς τὴν ἸΕ ΠΙΒ περίοδο καὶ ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι ὁ τύμβος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς χῶρος ταφῶν στοὺς χρόνους αὐτούς.

4. ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΩΝ ΤΥΜΒΩΝ ΒΡΑΝΑ

Σ. Τριανταφύλλου, Σ. Κιορπέ

Ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τοὺς τύμβους τῆς Μέσης καὶ Ὑστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸν Βρανᾶ Μαραθῶνος πραγματοποιήθηκε κατὰ τὸ 2015 σὲ δύο φάσεις. Κατὰ τοὺς μῆνες Μάιο καὶ Ἰούνιο ἔγινε ἡ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν Σ. Κιορπέ, στὸ ἐργαστήριο Fitch τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν⁴³. Τὸν Σεπτέμβριο

43. Εὐχαριστοῦμε ιδιαίτερα τὴν Διευθύντρια τοῦ Ἐργαστηρίου Fitch Laboratory τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς, δρᾶ Ε. Κυριατζῆ καὶ τὸ προσωπικὸ γιὰ τὴ διευκόλυνση πού παρεῖχαν σὲ ζητήματα πρακτικὰ ἀλλὰ καὶ περισσότερο οὐσιαστικὰ σὲ

ἔγινε μακροσκοπική ἐπιτόπια μελέτη τῶν κατὰ χώραν ταφῶν τοῦ Τύμβου I ἀπὸ τὴν Σ. Τριανταφύλλου μὲ ὁμάδα φοιτητριῶν⁴⁴.

Α. Ἐπιτόπια μακροσκοπική μελέτη τῶν κατὰ χώραν ταφῶν τοῦ Τύμβου I

Ἡ ἐπιτόπια μακροσκοπική ἐξέταση τῶν κατὰ χώραν ταφῶν εἶχε σκοπὸ νὰ ἀποκομίσει τὸ μέγιστο τῶν δυνατῶν πληροφοριῶν ποὺ μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ ὅστὰ χωρὶς νὰ μετακινήθωσιν ἀπὸ τὴν ἀρχική τους θέση, γεγονός ποὺ δὲν διευκόλυνε τὴ μελέτη. Μία ἐπὶ πλέον δυσκολία ἦταν ὅτι τὰ ὅστὰ ἔχουν ὑποστῆ στερέωση ἀπὸ συντηρητή. Ἐπὶ πλέον, ἔγινε ἀξιολόγηση γιὰ τὴ δυνατότητα δειγματοληψιῶν ραδιοχρονολόγησης καὶ τὴν ἐφαρμογὴ ἀναλυτικῶν μεθόδων ἰσοτόπων. Τὰ σκελετικά κατάλοιπα καθαρίστηκαν προσεκτικὰ μὲ μαλακὴ βούρτσα καὶ φωτογραφήθηκαν. Στὴ συνέχεια, στὸ κάθε ὅστο ἀποδόθηκε ἀριθμὸς ὁ ὁποῖος σημειώθηκε ἐπάνω στὴ φωτογραφία, ἐνῶ σὲ ὅλα τὰ ὅστὰ ἔγινε προσπάθεια ἀναγνώρισής τους. Ἐπὶ πλέον, ἔγινε προσπάθεια εὔρεσης φύλου καὶ ἡλικίας, ἐνῶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἀναγνωρίστηκαν περισσότερα ἀπὸ ἓνα ἄτομα, γεγονός ποὺ θέτει σοβαρὰ στὴ συζήτηση τὸ ζήτημα τῆς πρακτικῆς τῶν ἀνακομιδῶν καὶ κυρίως τῆς χρονολόγησής τους.

Τάφος 1

Πρόκειται γιὰ ὅστὰ πρωτογενοῦς ταφῆς ἑνὸς ἐνήλικου ἀτόμου, πιθανὸν γυναικῆς βάσει μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς πυέλου καὶ μέτρησης κεφαλῆς μηριαίου (εἰκ. 5). Ὁ σκελετὸς εἶναι συνεσταλμένος

ὅλη τὴ διάρκεια ἐκπόνησης τῆς μελέτης τοῦ ὀστεολογικοῦ ὕλικου. Εὐχαριστίες ἐπίσης ἀπευθύνονται στὴ δρᾶ Ἐφη Νικήτα, μεταδιδακτορικὴ ὑπότροφο, ἡ ὁποία κατέγραψε τὰ μὴ μετρικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δοντιῶν γιὰ μελέτη τῶν βιολογικῶν ἀποστάσεων προϊστορικῶν πληθυσμῶν τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου.

44. Στὴν ὁμάδα συμμετεῖχαν οἱ μεταπτυχιακὲς φοιτήτριες τοῦ ΑΠΘ, Δ. Ζαφείρη, Α. Καρλιγιγιώτη καὶ Γ. Παναγοπούλου.

στήν ἀριστερή του πλευρά. Ἡ ἀριστερή πύελος εἶναι σέ ἀνατομική διάρθρωση μὲ τὸ ἀριστερὸ μηριαῖο καὶ τὰ ὀστά τῶν ἄκρων ποδιῶν διαταραγμένα.

Τάφος 2

Ἀναγνωρίστηκαν ὀστά δύο ἀτόμων (εἰκ. 6). Πρωτογενῆς ταφή σέ συνεσταλμένη θέση στῆ δεξιὰ πλευρὰ ἢ ὁποῖα ἀνήκει σέ ἐνήλικο ἄτομο, ἀπροσδιόριστου φύλου λόγῳ ἔλλειψης ἢ κακῆς διατήρησης τῶν κατάλληλων ὀστῶν. Στὴν πρωτογενῆ ταφή ἀνήκουν ἀριστερὸ καὶ δεξιὸ βραχιόνιο καὶ ὠμοπλάτη, καθὼς καὶ δεξιὸ μηριαῖο (εἰκ. 6, ἀρ. 11). Παρατηρεῖται μετατόπιση ὀστῶν, ἐνῶ αὐτὰ διατηροῦσαν ἀκόμη μαλακὰ μόρια καὶ ἰστούς. Εἰδικότερα, φαίνεται νὰ ἔχουν μετατοπιστεῖ, σέ διάστημα μικρὸ σχετικὰ μετὰ τὴν πρωτογενῆ ταφή τοῦ νεκροῦ, σπόνδυλοι (εἰκ. 6, ἀρ. 4) καὶ δεξιὰ ἰσχυακὴ ἐντομή (εἰκ. 6, ἀρ. 8). Ἐπίσης, στῆ δεξιὰ κάτω γνάθο, ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος γομφίος ἔχουν χαθεῖ προθανάτια, ἐνῶ ὁ τρίτος γομφίος, μετὰ θάνατον. Τὰ ὀστά τοῦ δευτέρου ἀτόμου ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα βραχιόνιο (εἰκ. 6, ἀρ. 6) καὶ μηριαῖο (εἰκ. 6, ἀρ. 14).

Τάφος 4

Περιέχει μία πρωτογενῆ ταφή στὸ κατώτερο ἐπίπεδο καὶ ἀνακομιδὲς ἀπὸ 2 ἕως 3 ἄτομα στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο (εἰκ. 7). Ἡ πρωτογενῆς ταφή ἀνήκει σέ νεαρή (;) ἐνήλικη, πιθανῶς γυναίκα (μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ κρανίου), τοποθετημένη σέ συνεσταλμένη στάση στῆ δεξιὰ τῆς πλευρά.

Τὰ ὀστά ἀπὸ τὶς ἀνακομιδὲς δύο ἀτόμων προσδιορίζονται μὲ ἀσφάλεια. Τὰ δύο ἄτομα προσδιορίστηκαν χάρις στὴν ταύτιση δύο τμημάτων ἀριστεροῦ κροταφικοῦ ὀστοῦ καὶ τμημάτων δύο δεξιῶν βραχιονίων. Ἡ παρουσία ἑνὸς τρίτου δεξιοῦ βραχιονίου προτάσσει τὴν πιθανότητα παρουσίας ἑνὸς τρίτου ἐνήλικου ἀτόμου στὴν ἀνακομιδῆ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως διασῴζεται μόνο αὐτὸ τὸ ὀστό. Τὰ δύο ἀσφαλῆ ἄτομα τῆς ἀνακομιδῆς ἀνήκουν σέ ἄνδρα (μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ κρανίου) καὶ γυναίκα (μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ κρανίου καὶ πύελου). Ἡ γυναίκα

τοποθετείται στην ηλικιακή κατηγορία των 30-40 ετών σύμφωνα με τις μορφολογικές αλλοιώσεις της ωτοειδοῦς ἐπιφάνειας τῆς δεξιᾶς πυέλου.

Τάφος 5

Πρόκειται για ἀνακομιδὴ 2 ἀτόμων (εἰκ. 8). Τὰ περισσότερα ὅστ'α προέρχονται ἀπὸ ἐνήλικο ἄτομο τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἰδιαιτέρα εὖρωστο καὶ στὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἀπόδοσης φύλου. Ἀπὸ τὸ δεύτερο ἄτομο ὑπάρχει τμήμα μόνο ἀπὸ ἀριστερὸ μηριαῖο (εἰκ. 8, ἀρ. 16).

Τάφος 6

Πρόκειται για μεταγενέστερη ταφή σὲ ὕπτια θέση νεαρῆς ἐνήλικης πιθανῶς γυναίκας.

Τάφος 7

Πρόκειται για πρωτογενῆ ταφή ἐνήλικα ἄνδρα βάσει τῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κρανίου καὶ τῆς πυέλου (εἰκ. 9), ἐνῶ ἐπίσης ἀναγνωρίζονται ἄλλα δύο τμήματα ἀπὸ βραχιόνια (εἰκ. 9, ἀρ. 4 καὶ 9) ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ δεύτερο ἄτομο. Ἀπὸ τὴν πρωτογενῆ ταφή, τὸ κρανίο φαίνεται νὰ ἔχει μετακινηθεῖ, ἐνῶ τὰ ὅστ'α τῶν κάτω ἄκρων, δηλαδὴ ἀριστερὸ καὶ δεξιὸ μηριαῖο καὶ ἀριστερὴ καὶ δεξιὰ κνήμη καὶ περόνη, βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση (εἰκ. 9, ἀρ. 34, 35, 36, 37, 38). Ἡ κάτω ἀριστερὴ γνάθος σώζει σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση τὰ δόντια ἀπὸ τὸν κυνόδοντα μέχρι καὶ τὸν δεύτερο γομφίο, ἐνῶ ἡ κάτω δεξιὰ γνάθος σώζει τὰ δόντια ἀπὸ τὸν δεύτερο τομέα μέχρι τὸν δεύτερο γομφίο. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἰδιαιτέρα κατεστραμμένη ἐπιφάνεια τῶν ὀστέων.

B. Τὸ ὀστεολογικὸ ὕλικὸ τῶν ἀνασκαφῶν Μαρινάτου (Τύμβοι I-IV)

Συνολικὰ καταγράφηκαν καὶ μελετήθηκαν 935 ὀστέινα τμήματα τοῦ μετακρανιακοῦ σκελετοῦ, 244 κρανιακὰ τμήματα, 99 δόντια μόνιμης ὀδοντοφυΐας καὶ 1 νεογιλὸ δόντι. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διαγνωστικὰ τμήματα, τὸ ὕλικὸ χαρακτηρίζοταν καὶ ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ μὴ διαγνωστι-

κῶν καὶ ἀρκετὰ θρυμματισμένων τμημάτων. Τὰ μὴ διαγνωστικά θραύσματα ὑπολογίζονται στὰ 1.673 γιὰ τὸν μετακρανιακὸ σκελετὸ καὶ στὰ 546 κρανιακά.

Ἡ διατήρηση τῶν ἀνθρώπινων ὀστῶν ἀπὸ τοὺς τύμβους Βρανᾶ εἶναι ἀρκετὰ καλή. Τὰ περισσότερα τμήματα ὀστῶν διατηροῦσαν τὶς ἀπαραίτητες ἀνατομικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ταυτοποίηση τῆς ἀνατομικῆς ὁμάδας καὶ πλευρᾶς. Ὁ μεγάλος βαθμὸς πληρότητας τῶν σκελετικῶν καταλοίπων ἐπέτρεψε σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ὄχι μόνον τὸν προσδιορισμὸ βιολογικοῦ φύλου καὶ ἡλικίας, ἀλλὰ καὶ τὴν καταγραφή παρατηρήσεων σχετικῶν μὲ παθολογικὲς ἀλλοιώσεις στὴν ἐπιφάνεια τῶν ὀστῶν. Εἰδικὴ ἀναφορὰ θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ στὰ λιγοστὰ ὀστὰ ποὺ ἔφεραν ἐνδείξεις καύσης. Πιὸ συγκεκριμένα ὅλα τὰ θραύσματα ὀστῶν μὲ ἴχνη καύσης προέρχονται ἀπὸ τὸν Τύμβο IV (τάφος 4) καὶ ἀνήκουν στὸν μετακρανιακὸ σκελετό. Τὸ μόνον διαγνωστικὸ θραῦσμα εἶναι μιὰ κεφαλὴ κεντρικῆς φάλαγγας χεριοῦ, ἡ ὁποία φέρει λευκὸ ἀποχρωματισμὸ, ἐνδεικτικὸ ὑψηλῆς θερμοκρασίας. Τὰ ὑπόλοιπα θραύσματα φέρουν γκρι καὶ μαῦρο ἀποχρωματισμό.

Τὰ διαγνωστικὰ ὀστέινα τμήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στὸ Τύμβο I ἦταν μόλις τρία. Στὸν Τύμβο II (εἴσοδος τάφου) βρέθηκαν 4 ἄτομα, ὅλα ἄνω τῶν 18 ἐτῶν, καὶ ἀναγνωρίστηκαν τὰ ὀστὰ ἐνὸς ἀνδρῶ καὶ μιᾶς γυναίκας. Ἴδιος ἀριθμὸς ἀτόμων ἐντοπίστηκε καὶ στὸν Τύμβο III, στὸν ὁποῖο ὅμως μαζὶ μὲ τοὺς 4 ἐνήλικες βρέθηκαν καὶ ὀστὰ ἀπὸ 2 ἀνήλικα ἄτομα: ἓνα νεογνὸ καὶ ἓναν ἔφηβο. Ἀπὸ τὰ ὀστὰ τῶν ἐνηλίκων, ἦταν δυνατὸν νὰ ἀναγνωριστεῖ ἡ παρουσία δύο ἀνδρῶν καὶ μιᾶς γυναίκας. Ὁ Τύμβος IV περιεῖχε τουλάχιστον 37 ἄτομα. Ἀναλυτικότερα στὸν τάφο 2 τοῦ Τύμβου IV ὑπῆρχαν 7 ἐνήλικα ἄτομα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν δυνατὸν νὰ ἀναγνωριστοῦν τὰ ὀστὰ 3 ἀνδρῶν καὶ 2 γυναικῶν. Στὸν τάφο 4 τοῦ Τύμβου IV βρέθηκαν ὀστὰ ποὺ ἀνήκουν σὲ 8 ἐνήλικες καὶ ὀστὰ 2 νηπίων καὶ ἐνὸς ἐφήβου. Ἀπὸ τὰ ὀστὰ τῶν ἐνηλίκων ὁ προσδιορισμὸς φύλου ἦταν ἐφικτὸς μόνον γιὰ 2 ἀνδρες καὶ 2 γυναῖκες. Τέλος, σὲ ὁμάδες ἀπὸ τὸν τύμβο IV χωρὶς ἐνδείξη ἐντοπίστηκαν 16 ἐνήλικες, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀναγνωρίστηκαν ὀστὰ 2 ἀνδρῶν καὶ μιᾶς γυναίκας. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐνήλικες στὸ δεῖγμα καταγράφηκαν καὶ ὀστὰ ἀπὸ ἓνα νήπιο, ἓνα παιδί καὶ ἓναν ἔφηβο.

Οί άνθρωποι που θάφτηκαν στους τύμβους του Βρανᾶ ἦταν σχετικά υγιείς. Ἐλάχιστες ἦταν οἱ περιπτώσεις φλεγμονῶν καὶ ἀρθρίτιδας που διαγνώστηκαν στὸν κρανιακὸ καὶ μετακρανιακὸ σκελετό, ἐνῶ παρατηρήθηκαν ἀλλοιώσεις που σχετίζονται μὲ δραστηριότητες, ὅπως μιὰ περίπτωση ἐνθεσποπάθειας στὸ κερκιδικὸ ὄγκωμα δεξιᾶς κερκίδας (ἀπὸ τὸν Τύμβο IV, ὅστὰ που δὲν ἀποδίδονται σὲ συγκεκριμένη ταφή) καὶ ἓνα τραῦμα σὲ μετακάρπιο που βρίσκεται σὲ διαδικασία ἐπούλωσης (ἀπὸ τὸν Τύμβο II, εἴσοδο τοῦ τάφου). Πιὸ συχνές φαίνεται πὼς εἶναι οἱ παθήσεις τῆς στοματικῆς κοιλότητας, ὅπως ἡ τερηδόνα, ἡ τρυγία, ἡ πρόωρη ἀπώλεια δοντιῶν καὶ τὰ ὀδοντικά ἀποστήματα.

5. ΤΟ ΖΩΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΩΝ ΤΥΜΒΩΝ ΒΡΑΝΑ

B. Ἰσαακίδου

Στὰ πλαίσια τῆς τελικῆς δημοσίευσης τοῦ ζωοαρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τύμβων τῆς Μεσοελλαδικῆς καὶ Ὑστεροελλαδικῆς περιόδου στὴ θέση Βρανᾶ Μαραθῶνος, πραγματοποιήθηκαν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 2015 δύο τύπων ἐργασίες: Ἐπιτόπια ἐξέταση τοῦ ἀποσπασματικοῦ σκελετοῦ ἵπποειδοῦς στὸν τάφο 3 τοῦ Τύμβου 1· μελέτη τοῦ διάσπαρτου ὑλικοῦ που συλλέχθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ.

1. Ἐξέταση σκελετοῦ ἵπποειδοῦς στὸν τάφο 3 τοῦ Τύμβου I

Ἔγιναν παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴ στρωματογραφικὴ θέση τοῦ σκελετοῦ, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸν συσχετισμὸ του μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ τάφου, τὴν κατάσταση διατήρησής του, τὴ διάταξη τῶν ὀστέων καὶ τὴν ἀρτιμέλεια ἢ μὴ τοῦ σκελετοῦ. Στὸ κείμενο που ἀκολουθεῖ παραθέτω αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις καὶ κάποια προκαταρκτικὰ συμπεράσματα που μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὴν ἐρμηνεία τοῦ εὐρήματος καὶ στὴν ἀναγκαιότητα τῆς ραδιοχρονολόγησης τοῦ σκελετοῦ⁴⁵.

45. Εὐχαριστοῦμε τὸν καθ. P. Halstead τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sheffield (UK) που συνέβαλε μὲ τὶς δικές του παρατηρήσεις στὶς ἐρμηνεῖες που παρουσιάζονται σὲ αὐτὴ τὴν ἔκθεση.

Κατάσταση διατήρησης

Ὁ σκελετὸς τοῦ ἵπποειδοῦς φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἀποκάλυψή του, τὸ 1970, εἶχε καθαριστεῖ διεξοδικὰ καὶ στερεωθεῖ μὲ τὴ χρήση κάποιου χημικοῦ σκευάσματος (ἴσως π.χ. ἀραιὸ διάλυμα paraloid), ὅπως μαρτυρεῖ ἡ γυαλιστερὴ ἐπιφάνεια κάποιων ἀπὸ τὰ ὀστά, καθὼς καὶ ἡ διατήρηση θραυσμένων ὀστῶν *in situ* παρὰ τὴν παρέλευση πολλῶν ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὸν καθαρισμὸ του. Αὐτό (σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κάλυψή του) ἐξηγεῖ μᾶλλον καὶ τὴν ἄριστη διατήρηση τοῦ σκελετοῦ, παρὰ τὴν ἔκθεσή του στὸν ἀέρα.

Ὅπως εἶχε ἤδη παρατηρήσει ὁ ἀνασκαφέας, μόνον τμημὰ τοῦ ζώου φαίνεται νὰ ἀποτέθηκε στὸ ὄρυγμα⁴⁶. Ἀπουσιάζουν καὶ τὰ δύο πίσω ἄκρα, δηλ. μηριαῖο, κνήμη, περόνη, ταρσικά, μετατάρσια καὶ φάλαγγες, καὶ ἀπὸ τὰ μπροστινὰ ἄκρα τὰ ὀστά τῆς ὠμοπλάτης, βραχιόνια, κερκίδες, ὠλένες, καρπικά, μετακάρπια καὶ φάλαγγες. Ἐξέταση κάποιων ἀπὸ τὰ ὀστά μὲ μεγεθυντικὸ φακό (×6 καὶ ×10) δὲν ἔδειξε παρουσία ἰχνῶν κοπῆς. Ἡ καλὴ κατάσταση διατήρησης τῶν ἐπιφανειῶν τῶν ὀστῶν καὶ ἡ ἄρτια συνάρθρωσή τους μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἀπόρριψή του ἔγινε ἐνῶ εἶχε ἀκόμα σάρκα. Ἐπίσης, ἡ διάταξη τῶν σπονδύλων δείχνει στρέβλωση τῆς σπονδυλικῆς στήλης, ἡ ὁποία ἦταν δυνατὴ μόνον ἂν τὸ ζῶο εἶχε ριχτεῖ στὸ ὄρυγμα πρὶν ἐπέλθει νεκρικὴ ἀκαμψία.

Ζωοαρχαιολογικὲς παρατηρήσεις

Ἡ ταύτιση τοῦ γένους *Equus* (καὶ ἐπὶ μέρους εἰδῶν) μπορεῖ νὰ βασιστεῖ σὲ μακροσκοπικὰ παρατηρήσιμα χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ μορφολογία τῶν μακρῶν ὀστῶν καὶ τῶν πτυχώσεων τῆς ἀδαμαντίνης στὰ δόντια, καθὼς καὶ σὲ μετρήσεις. Μετρικὲς παρατηρήσεις στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἦταν δυνατὲς μόνον γιὰ κάποια ἀπὸ τὰ δόντια. Ἡ ἀπουσία τῶν ἄκρων δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συγκεντρώσουμε μετρικὰ στοιχεῖα καὶ μορφολογικὰ χαρακτηριστικά ἀπὸ μακρὰ ὀστά. Πάντως, ὅπως

46. ΠΑΕ 1970, 13.

παρατήρησαν και άλλοι ειδικοί που εξέτασαν τὸν σκελετό⁴⁷, πρόκειται σίγουρα για ἄτομο τοῦ γένους *Equus* και πιθανῶς τοῦ εἴδους *Equus caballus* (ἀλόγου), λόγω τοῦ μεγέθους τοῦ σωζόμενου σκελετοῦ και τοῦ κρανίου. Οἱ μασητικές ἐπιφάνειες τῶν δοντιῶν δὲν εἶναι ἀρκετὰ ὀρατές, ὥστε νὰ γίνει ἡ ταύτιση με βάση μορφολογικά χαρακτηριστικά. Για τὸν σκοπὸ αὐτὸν θὰ ἦταν ἀναγκαία ἡ προσωρινὴ μετακίνηση τοῦ κρανίου.

Τὸ ζῶο εἶναι ἀρσενικό, με βάση τὴν παρουσία ἐξελιγμένων κυνοδόντων. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἡλικία, πρόκειται για ἐνήλικο ἄτομο, σίγουρα ἄνω τῶν τεσσάρων ἐτῶν, ἀλλὰ ἡ ἀπουσία παθολογιῶν στοὺς σπονδύλους (ἀπὸ ὅσο μπορέσαμε νὰ παρατηρήσουμε χωρὶς νὰ μετακινηθοῦν ὅστὰ) κάνει τὴν ἐκτίμηση τοῦ Nobis ὅτι πρόκειται για ζῶο 16 ἐτῶν μᾶλλον ὑπερβολικὴ. Ἀντίθετα ἐκείνη τοῦ Μελέντη, που ἐκτιμᾷ ὅτι ἦταν περίπου ὀκτῶ ἐτῶν, εἶναι πιθανῶς πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικὴ του ἡλικία.

Ἑρμηνεία τοῦ εὐρήματος – Σχέση με τὸ μνημεῖο και περαιτέρω ἀνάλυση

Δύο ἐρμηνεῖες ἔχουν προταθεῖ για τὴ σχέση τοῦ σκελετοῦ με τὸ μνημεῖο. Ὁ Μαρινᾶτος τὸν θεωρεῖ σύγχρονο τοῦ μνημείου⁴⁸, ἐνῶ ὁ Θέμελης μεταγενέστερο⁴⁹. Ὁ συνδυασμὸς τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Θέμελη με τίς δικές μας παρατηρήσεις τείνουν νὰ στηρίξουν περισσότερο τὴν ἐρμηνεία τῆς ἀπόθεσης τοῦ ἀποσπασματικοῦ αὐτοῦ σκελετοῦ ὡς ἀποτέλεσμα μεταγενέστερης, ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ τάφου, διατάραξής του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀπουσία τῶν ἄκρων εἶναι περίεργη για ζῶο τὸ ὁποῖο εἶχε φυσικὸ θάνατο και ἀπορρίφθηκε σὲ ὑπάρχον ὄρυγμα, καθὼς τὰ ἄκρα θὰ βοηθοῦσαν νὰ συρθεῖ τὸ νεκρὸ ζῶο μέσα σὲ αὐτό. Ἡ ἀπουσία τῶν ἄκρων, δηλαδή, εἶναι ἀσυνήθιστη με τὴν ἀπόρριψη ζώου που εἶχε φυσικὸ θάνατο.

47. Βλ. Μαρινᾶτο, ΠΑΕ 1970, 13, για τὴν ἐκτίμηση τοῦ καθ. Γ. Μελέντη, και Θέμελη, ΑΔ 29, 1974, 244, σημ. 53, για τὴν ἐκτίμηση τοῦ καθ. G. Nobis.

48. ΠΑΕ 1970, 13.

49. ΑΔ 29, 1974, 242.

Γιὰ τὴν ἀσφαλῆστερη ἐρμηνεία τοῦ εὐρήματος ἡ ἐργαστηριακὴ διερεύνηση τῆς ἡλικίας του εἶναι ἐπομένως ἀναγκαία. Ἐπιπλέον, ἡ χρονολόγηση τῆς ἐμφάνισης ἵπποειδῶν κατὰ τὴν προϊστορικὴ περίοδο στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο εἶναι ἓνα ἐρώτημα ὑπὸ ἐξέταση, καθὼς εἶχε στὸ παρελθὸν συνδεθεῖ μὲ τὴν ἐμφάνιση νέων πληθυσμιακῶν ομάδων κατὰ τὸ τέλος τῆς ΠΕΧ. Πρόσφατα, ὀστεολογικὰ κατάλοιπα ποὺ εἶχαν χρονολογηθεῖ μὲ «συμβατικές» μεθόδους στὴ Μεσοελλαδικὴ περίοδο ἔχουν ἀποδειχθεῖ λανθασμένες μὲ βάση ραδιοχρονολογήσεις τῶν σκελετῶν μὲ τὴ μέθοδο AMS⁵⁰. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, θεωροῦμε σημαντικὸ νὰ γίνεи ραδιοχρονολόγηση τοῦ ἵππου μὲ τὴ μέθοδο AMS.

2. Τὸ διάσπαρτο ζωοαρχαιολογικὸ σύνολο

Τὸ ζωοαρχαιολογικὸ ὕλικὸ ποὺ ἐντοπίστηκε μεταξὺ τῶν ἀνθρώπινων ὀστῶν περιλαμβάνει ὅστὰ ἀπὸ τοὺς Τύμβους I, III καὶ IV. Μικρὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θραύσματα ὀστῶν ἀπὸ διάφορες ζῶνες τοῦ σκελετοῦ θηλαστικῶν (κρανίο, πλευρά, μακρὰ ὀστά, κλπ.) ἀναγνωρίστηκαν κατὰ τὴ μελέτη τοῦ ὕλικου στὸ Ἐργαστήριο Fitch τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν⁵¹. Παρατηρήθηκαν ὅστὰ βοοειδῶν («ἀγελάδας»), χοίρων, προβάτων ἀλλὰ καὶ σκύλου, ἐλαφιῶ (πιθανότατα τοῦ εἴδους *Cervus elaphus*), ἄσβου, ἄλεπους καὶ χελώνας. Οἱ ταυτίσεις βασίζονται σὲ δημοσιευμένα κριτήρια⁵² καὶ στὸ σύγχρονο συγκριτικὸ ὕλικὸ ποὺ διαθέτει τὸ ἐργαστήριο ὅπου ἔγινε ἡ μελέτη.

50. E. Pappi, V. Isaakidou, On the significance of equids in the Late Bronze Age Aegean: insights from the cemetery of Dendra, στὸ A.-L. Schallin, I. Tournavitou (ἐπιμ.), *Mycenaeans Up to Date: The Archaeology of the NE Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, Athens (Göteborg 2015) 243-51.

51. Εὐχαριστοῦμε τὴ Βρετανικὴ Σχολὴ καὶ τὴ διευθύντρια τοῦ Ἐργαστηρίου Fitch, δρα E. Κυριατζίη γιὰ τὴ φιλοξενία τῆς μελέτης.

52. Βλ. σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς στὸ P. Halstead, The faunal remains, στὸ D. Pullen, S. E. Allen, P. Halstead *et al.* (ἐπιμ.), *Nemea Valley Archaeological Project I: The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill* (Princeton 2011) 741-803.

Τὰ εἶδη εἶναι συνηθισμένα σὲ σύνολα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ προέλευση καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ σημασία αὐτῶν τῶν διάσπαρτων ὀστῶν. Τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ ἐρευνήσουμε τὰ δεδομένα ὥστε νὰ διαλευκάνουμε ἂν πρόκειται γιὰ ὀστὰ ἀπὸ ζῶα ποὺ καταναλώθηκαν π.χ. σὲ δεῖπνα στὰ πλαίσια ταφικῶν τελετουργιῶν ἢ προέρχονται ἀπὸ ζῶα ποὺ καταναλώθηκαν ἀπὸ ἄλλα σαρκοβόρα. Ἀνθρωπογενὴς ἐπεξεργασία τῶν ὀστῶν καὶ κατανάλωση θὰ εἶχε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ὅπως ἴχνη κοπῆς, τεμαχισμοῦ, καύσης καὶ θρυμματισμοῦ. Ἡ σπάνια παρουσία ἀπὸ ἴχνη δοντιῶν σαρκοβόρων (μόλις σὲ 8% τῶν καταγεγραμμένων ὀστῶν) δείχνει ὅτι τὸ σύνολο ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἐλάχιστα ἀπὸ διαδικασίες ποὺ θὰ ἐξάλειψαν τέτοια ἴχνη. Τὰ πολυάριθμα φρέσκα σπασίματα (ποὺ προκλήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἢ ἀργότερα) δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κάνουμε εὐκόλα παρατηρήσεις γιὰ τὰ παραπάνω. Μόνο σὲ ἓνα μετατάρσιο ἐλαφιοῦ παρατηρήθηκαν ἴχνη κοπῆς καὶ σὲ δύο ἄλλα κάψιμο ἀπὸ ψήσιμο σὲ ἀνοιχτὴ φωτιά.

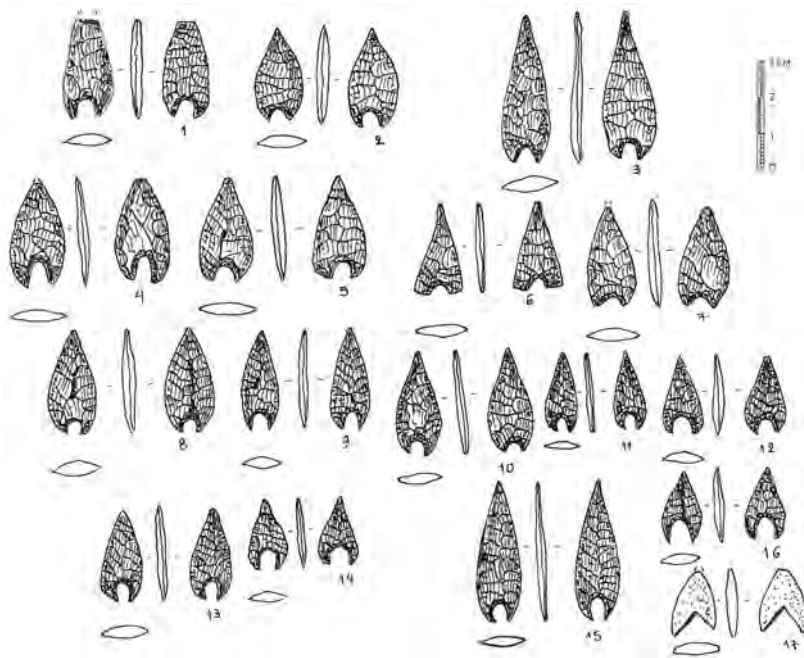
6. ΟΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΑΙΧΜΕΣ ΒΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΜΒΟ ΙΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΥΜΒΟΥΣ Ι ΚΑΙ ΙV

Χρ. Ματζάνας

Εἰσαγωγή

Μελετήθηκαν συνολικὰ 29 ἀντικείμενα ἀπολαξευμένου λίθου, ἐκ τῶν ὁποίων 17 αἰχμές βελῶν (σχ. 9) ποὺ ἐκτίθενται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Μαραθῶνα καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Τύμβου ΙΙ, εἰδικότερα ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ θάλαμο τοῦ ταφικοῦ κτίσματος⁵³. Ἀπὸ τίς αἰχμές αὐτές οἱ 14 εἶναι ἀπὸ ὀψιανὸ καὶ οἱ δύο ἀπὸ πυριτόλιθο, ἐνῶ περιλαμβάνεται καὶ μία ἀπὸ χαλκὸ. Ὁ Τύμβος ΙΙ ἦταν πιθανῶς σὲ χρῆση

53. ΠΑΕ 1970, 356-357, εἰκ. 11.

Σχ. 9. Αιχμές βελῶν ἀπὸ τὸν Τύμβο II (ἐσωτερικὸς χῶρος τάφου).

ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ΥΕ περιόδου⁵⁴. Ὅπως καὶ στὶς περισσότερες πρώιμες περιπτώσεις, οἱ χάλκινες αιχμές εἶναι λίγες σὲ σχέση μὲ τὶς λίθινες ἢ καὶ μοναδικές.

Μελετήθηκαν ἐπίσης ἄλλα 12 στοιχεῖα λιθοτεχνίας, τὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴ μελέτη τῶν ομάδων κεραμικῆς τῶν Τύμβων I καὶ IV. Πρόκειται γιὰ θραύσματα λεπίδων ὄψιανου καὶ ἀποκρούσματα ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκετὰ ἔχουν ὑποστει ἀμφιπολικὴ θραύση, ὅπως καὶ ἓνα θραῦσμα ἀπὸ ροδιζόντα χαλαζία. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα,

54. O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires* (Athènes 1976) 83-85. N. Papadimitriou, *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*, BAR International Series 925 (Oxford 2001) 103-104. S. Privitera, *Principi, Pelasgi e pescatori. L'Attica nella Tarda Età del Bronzo*. Scuola Archeologica Italiana di Atene, *SATAA* 7, 2013, 153.

μέ εξαίρεση ίσως τὸ τελευταῖο, δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν κτερίσματα, ὅπως συμβαίνει μετὰ τὶς αἰχμὲς βελῶν τοῦ Τύμβου II, ἀλλὰ προσγράφονται, ὅπως δείχνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς σφηνίσκων καὶ ἡ μορφολογία τῆς λεπίδας πίεσης ἀπὸ ὄψιανό, στὸ ΠΕ παρελθὸν τῆς θέσης καὶ βρέθηκαν ἀπὸ τὴν ἀναμόχλευση ποῦ ὑπέστη ὁ χῶρος κατὰ τὴν κατασκευή τῶν τύμβων.

Τεχνολογικὴ προσέγγιση

Οἱ λίθινες αἰχμὲς εἶναι κατασκευασμένες μετὰ τὴν τεχνικὴ τῆς πίεσης, κατὰ πᾶσα πιθανότητα μετὰ μεταλλικὸ πείστρο, σὲ ἀρχικὸ ἀπόκρουσμα ἢ λεπιδόμορφο ἀπόκρουσμα ἀποσπασμένο μετὰ κρούση ἀπὸ πυρήνα μετὰ ἐλάχιστη κυρτότητα στὴν ἐπιφάνεια κατὰ τμησῆς του, κάτι ποῦ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εὐθύγραμμη κατατομὴ τῆς μελλοντικῆς αἰχμῆς βέλους. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ οἱ ἀρχικὲς ἐπιφάνειες τῶν ἀποκρουσμάτων φορέων ἔχουν ἀπαλειφθεῖ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴν προϊοῦσα ἐπεξεργασία πίεσης, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν ὑπ' ἀρ. 4 αἰχμὴ ὄψιανου, ἡ ὁποία διατηρεῖ κάποια ὑπολείμματα τῶν ἀποσπάσεων τῆς ἄνω ὀψης τοῦ ἀποκρούσματος.

Ἀπὸ τὰ προαναφερόμενα στοιχεῖα λιθοτεχνίας, τὰ θραύσματα λεπίδων ἀπὸ ὄψιανὸ παρουσιάζουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κατὰ τμησῆς λεπίδων μετὰ πίεση. Τὰ ἀποκρούσματα εἶναι ἀποσπασμένα μετὰ ἄμεση ἀνελαστικὴ κρούση, δηλ. σκληρὸ κρουστήρα, καὶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ φέρουν ἔχνη ἔντονης ἀμφιπολικῆς κρούσης, κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὸ πλαίσιο περαιτέρω καὶ ἐξαντλητικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ ἀπόσπασης μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀκόμα μικρότερων κοφτερῶν καὶ αἰχμηρῶν ἀποθραυσμάτων.

Ἡ μοναδικὴ αἰχμὴ ἀπὸ χαλκὸ (ἀρ. 17) εἶναι μεταβατικῆς μορφολογίας⁵⁵, δεδομένου ὅτι μετὰ τὶς σύγχρονες λίθινες αἰχμὲς μοιράζεται τὶς κυρτὲς πλευρὲς, ἀλλὰ ἡ ἔσοχὴ στειλέωσης εἶναι γωνιώδης. Στὴν πορεία

55. Βλ. Χρ. Ματζάνα, Ἡ ἐξέλιξη τῶν αἰχμῶν βελῶν ἀποκρουσμένου λίθου κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, μετὰ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν Ἰσπεροελλαδικὴ περίοδο, ΑΔ 57, 2002, Α, 37.

τῆς ἐξέλιξης οἱ πλευρές θὰ γίνουν εὐθύγραμμες καὶ ἡ γωνιώδης ἐσοχὴ στειλέωσης θὰ παγιωθεῖ. Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ ἔλασμα⁵⁶ μὲ ψαλί-
δισμα. Πράγματι, νεότερο διαγνωστικὸ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει
τὴν ΥἼΕ II περίοδο εἶναι ἡ αὐξησὴ τοῦ πάχους κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα.
Φαίνεται ὅτι ἔγινε προσπάθεια νὰ μιμηθεῖ ἡ χάλκινη αἰχμὴ τὴν ἀμφί-
κυρτη διατομὴ τῶν σύγχρονων τῆς λίθινων αἰχμῶν, κατὰ πᾶσα πιθανό-
τητα μὲ λείανση ἀλλὰ ὄχι μὲ ιδιαίτερη ἐπιμέλεια, ἐφ' ὅσον, τελικὰ, δὲν
ἀπαλείφθηκε ἀπόλυτα ἡ κατακόρυφη πλευρὰ τοῦ ἀρχικοῦ ἐλάσματος καὶ
δὲν μετατράπηκε σὲ κόψη, ὅπως καὶ στὶς λίθινες αἰχμές.

Πρῶτες ὕλες

Χρησιμοποιήθηκε κατ' ἐξοχὴν ὄψιανὸς Μήλου σὲ διάφορες παραλα-
γαγές. Εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μαῦρος θαμπός (5 αἰχμές, ἀρ. 2-3, 6-7
καὶ 13), στιλπνός (5 αἰχμές, ἀρ. 5, 8, 10-12), σπανιότερα τεφρός (2
αἰχμές, ἀρ. 4 καὶ 14) καὶ σὲ ἄλλες δύο περιπτώσεις ἡμιδιαφανής (ἀρ. 1
καὶ 9) μὲ ἰώδη (lilac-coloured) ἀπόχρωση. Οἱ δύο πυριτολιθικές αἰχμές
(ἀρ. 15-16) εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ ἓνα εἶδος κιτρινόλευκου (10YR
7/4, very pale brown) πετρώματος, γνωστοῦ ἀπὸ τὴν ΠΕ II τῆς Βοιω-
τίας καὶ Εὐβοίας⁵⁷, καὶ τὴν ΥἼΕ περίοδο τῆς Μεσσηνίας⁵⁸.

56. D. M. van Horn, *Bronze Age chipped stone tools from the Argolid of Greece and their relation to tools manufactured from other materials* (Ann Arbor Michigan 1980) 343.

57. Χρ. Ματζάνας, Ἡ χρῆση τοῦ πυριτολίθου γιὰ τὴν παραγωγὴ στερεότυ-
πων λεπίδων μὲ πίεση κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ: πειραματικὴ καὶ στατι-
στικὴ προσέγγιση, στὸ N. M. Kennell, J. E. Tomlinson (ἐπιμ.), *Ancient Greece at the Turn of the Millennium: Recent Work and Future Perspectives, Proceedings of the Athens Symposium, 18-20 May 2001*, Publications of the Canadian Archaeologi-
cal Institute at Athens, No. 4 (2005) 145-172.

58. Χρ. Ματζάνας, Τέχνηρα ἀποκρουσμένου λίθου ἀπὸ τὸ Ψάρι Τριφυλίας
καὶ ἡ ἐξέλιξη τῶν λιθοτεχνιῶν τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. στὴ Δ. Πελοπόννησο, *ΑΔ*
54, 1999, 1-50.

Τυπολογία

Οι περισσότερες αιχμές ανήκουν στους κατ' ἐξοχήν μυκηναϊκούς τύπους Δ και Ε και ιδιαίτερα στον τελευταίο, ο οποίος χαρακτηρίζει κυρίως τὴν ΥΕ ΙΙ φάση⁵⁹. Ὡστόσο ὀρισμένα ἐξ αὐτῶν χαρακτηριστικά παραπέμπουν στον πρωτομυκηναϊκό τύπο Γ, ὅπως ἡ ἐπιμήκης παραβολική ἐσοχή στειλέωσης (ἀρ. 4) ἀλλὰ καὶ οἱ τριγωνικές αιχμές μετὰ κολοβωμένα πτερύγια. Ἰδιαίτερα ἡ τελευταία περίπτωση (ἀρ. 6) μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μετὰ τὴν αιχμή Λ5494 ἀπὸ τὸ Ψάρι Μεσσηνίας⁶⁰. Παρεμφερῆ παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ διάφορες θέσεις πὺν χρονολογούνται στὴν πρῶιμη καὶ τὴ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Γεράκι Λακωνίας, ὅπου δὲν ἀποκλείεται μιὰ πιθανὴ χρονολόγηση κατὰ τὴν ΜΕ περίοδο⁶¹.

Συμπεράσματα

Οἱ λίθινες λεπτές φυλλόσχημες αιχμές βελῶν ἀπὸ τὸν Τύμβο ΙΙ Βρανᾶ Μαραθῶνος ἀνήκουν κατὰ πλειονότητα σὲ κατ' ἐξοχήν ΥΕ τύπους. Οἱ περισσότερες χαρακτηρίζονται ἀπὸ μικρὴ ἀψιδωτὴ ἐγκοπὴ στὴ βάση, ἀγκιστρωτὰ (γαμψὰ) ἐσωστρεφῆ πτερύγια, κοιλόκυρτες πλευρὲς καὶ ἀκιδωτὴ ἀπόληξη. Ἡ ἐξελιγμένη τους μορφολογία ὁδηγεῖ σὲ χρονολόγηση στον 15ο αἰ. (ΥΕ ΙΙ φάση). Ὡστόσο, μερικὰ χαρακτηριστικά τους παραπέμπουν σὲ παλαιότερους τύπους πὺν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στο τέλος τῆς ΜΕ περιόδου (ἀρ. 6) καὶ κατὰ τίς ἀρχὲς τῆς ΥΕ Ι περιόδου (ἀρ. 4). Ἀντιθέτως, ἡ μεγάλη αιχμὴ βέλους ἀπὸ πυριτόλιθο (ἀρ. 15) μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ΥΕ ΙΙ παραγωγὴ τῶν μεγάλων κέν-

59. Ματζάνας ὀ.π. (σημ. 55).

60. Αὐτόθι, 25, 43, σχέδ. 2.

61. J. Crouwel, Middle Helladic occupation at Geraki, Laconia, στὸ A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, J. Wright (ἐπιμ.), *Mesohelladika, La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international, Athènes, 8-12 mars 2006*, BCH, Suppl. 52 (Athènes 2010) 80, εἰκ. 9.

τρων, ὅπως εἶναι ἡ Μεσσηνία. Ἐπίσης, ὀρισμένες αἰχμές (ἀρ. 12, 14, 16) δείχνουν μιὰ τάση πρὸς τὸν κοντύτερο καὶ παχύτερο τύπο ΣΤ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ὙΕ ΙΙΙ περίοδο. Ἄν καὶ τὸ σύνολο φαίνεται νὰ εἶναι μορφολογικά καὶ τεχνολογικά ὁμοιογενές, ἡ ποιότητα ἐργασίας καὶ ἡ μετρολογία τῶν ἀντικειμένων συνηγορεῖ στὴν ὑπόθεση περὶ διαδοχικῶν χρήσεων τοῦ χώρου, ἂν ὄχι ἀπὸ τίς ἀρχές, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 16ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ., μὲ πιὸ πολυπληθῆ τὰ τελευταῖα ἐναποτεθέντα τέχνεργα.

Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, G. TOUCHAIS,
Α. ΦΙΛΙΠΠΑ TOUCHAIS, Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στὴ μελέτη τῆς φετινῆς χρονιάς συνεργάστηκαν ἐπίσης οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀνθὴ Μπαλιτσάρη (ὑποψ. δρ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), Σέβη Τριανταφύλλου (ἐπίκουρη καθηγήτρια τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΑΠΘ), Σωτηρία Κιορπέ (μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΑΠΘ), Βαλασία Ἰσαακίδου (Oxford University), Κώστας Πασχαλίδης (Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο), Χρῆστος Ματζάνας (Εφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἡλείας) καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες Νεοπτόλεμος Μιχαηλίδης καὶ Δημήτρης Μπάρτζης.

Οἱ ἐργασίες χρηματοδοτήθηκαν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὸ Ἴνστιτούτο Αἰγαϊακῆς Προϊστορίας (INSTAP). Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαίτερω τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Β. Πετράκο, ποὺ μᾶς ὑποστήριξαν στὴ συνέχιση τῆς μελέτης, καθὼς καὶ τὸ προσωπικὸ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς γιὰ τὴ βοήθεια καὶ συνεργασία ποὺ μᾶς προσέφερε. Τέλος, ἐκφράζουμε τίς θερμὲς εὐχαριστίες μας πρὸς τὸ INSTAP καὶ τὸ Shelby White and Leon Levy Program for Archaeological Publications, ποὺ χρηματοδότησαν τίς μελέτες τοῦ 2015.

Είκ. 1. Άποψη τοῦ Τύμβου ΙΙ ἀπὸ Ν./ΝΑ κατὰ τὴν ἀνασκαφή (1970, φωτ. Π. Θέμελη, φωτ. ἀρχεῖο Μ. Παντελίδου Γκόφα).

Είκ. 2. Σύγχρονη ἄποψη τοῦ Τύμβου ΙΙ ἀπὸ Ν./ΝΔ. (φωτ. 2014).

Εἰκ. 3. Σύγχρονη ἄποψη τοῦ Τύμβου II ἀπὸ N./NA. (φωτ. 2014). Διακρίνεται ἡ κάλυψη τοῦ νότιου τμήματος τοῦ περιβόλου ἀπὸ πρόσφατες ἐπιχώσεις.

Εἰκ. 4. Ὁ κεντρικὸς τάφος τοῦ Τύμβου II κατὰ τὴν ἀνασκαφή (1970, φωτ. Σπ. Μαρινάτου, φωτ. ἀρχεῖο Μ. Παντελίδου Γκόφα).

Είκ. 5. Σκελετός τάφου 1, Τύμβου Ι, με ἀρίθμηση τῶν ὀστέων.

Εἰκ. 6. Σκελετικά κατάλοιπα τάφου 2, Τύμβου Ι, με ἀρίθμηση τῶν ὀστῶν.

Εικ. 7. Σκελετικά κατάλοιπα τάφου 4, Τύμβου Ι, με ἀρίθμηση τῶν ὀστέων.

Εἰκ. 8. Σκελετικά κατάλοιπα τάφου 5, Τύμβου Ι, με ἀρίθμηση τῶν ὀστῶν.

Είκ. 9. Σκελετικά κατάλοιπα τάφου 7, Τύμβου Ι, με ἀρίθμηση τῶν ὀστέων.